

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ЗА СВОБОДУ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ ТА СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

РОЗДІЛ ІІІ

НОВІ ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ: ПРИСТОСУВАННЯ, ПРИМИРЕННЯ, ОПІР

УКРАЇНА – ПОЛЬЩА: ВІД РЕВОЛЮЦІЙ І ВІЙНИ 1918–1919 РОКІВ НА ГАЛИЦЬКОМУ ТА ХОЛМСЬКО- ВОЛИНСЬКОМУ ФРОНТАХ ДО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ 1920 РОКУ

Східна Галичина і Наддніпрянина: перехрестя різних політик та спільних доль народів

«Всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди загроженіми, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу. Тільки вона одна, як найсильніша численністю свого населення, матеріальними ресурсами і мілітарною відпирністю, може бути базою, підставою більш-менш незалежного життя державних новотворів, з бувшої Росії організованих. Тільки повстання і зміцнення цієї держави може фактично вирішити долю Росії і призвести до остаточного та безповоротного поділу її»¹. Вказані слова-застереження Симона Петлюри мали стати повчальними для українців і поляків не лише наприкінці Першої світової війни, часу вибуху національно-демократичних революцій в Росії та Угорщині, але й згодом, у наступні десятиліття, коли була окупована територія Української Народної Республіки, а в роки Другої світової війни – Польща.

Сформована країнами-переможцями в Першій світовій війні нова система міжнародних відносин не передбачала підтримки малих регіональних національно-державних організмів, оскільки ставку робили на відродження національно консолідованих держав: Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини й інших, які могли би протистояти військовій та ідеологічній експансії більшовицької Росії у Центрально-Східну Європу. Власне це спонукало урядовців УНР, серед яких були й місцеві поляки, започаткувати діалог із політиками й дипломатами відродженої Польщі щодо взаємовизнання і координації зусиль для протидії експансії більшовицької та білої Росії на українські й польські землі. Щоправда, один із лідерів білої контрреволюції А. Денікін визнав право Польщі на незалежність, однак без Східної Галичини². Прагнув заручитися підтримкою Варшави в антибільшовицькій боротьбі й уряд П. Врангеля, у війську якого було чимало наддніпрянців, вихідців із півдня України. Зовнішньополітичні потуги Польщі приваблювали наддніпрянських політиків ще й тому, що дії Варшави підтримував офіційний Вашингтон, на який мала вплив велика й активна польська еміграція США.

Зарубіжна політика щодо Східної Галичини, перебіг і уроки російсько-польсько-української війни (польсько-більшовицької війни) 1920 р. були об'єктом

¹ Сергійчук В. Союз Пiлсудського і Петлюри в світлі українських і російських архiвних документiв. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 322.

² Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ, 1996. С. 18–83.

дослідження українських та польських науковців³. Тому в пропонованому нарисі із врахуванням здобутків історіографії та нових археографічних відкриттів проаналізовано передумови та спроби «перенесення більшовицької революції» у Центрально-Східну Європу, зокрема навесні 1919 р. і влітку 1920 р. у Східну Галичину, яка після Першої світової війни була в епіцентрі протистояння між ЗУНР, Польщею і частиною Росією. Реконструйовано також затяжний переговорний процес між представниками УНР і Польщі щодо творення антибільшовицького військово-політичного союзу, який допоміг стримати російську воєнну експансію на західні землі України, але не захистив їх від польської, румунської та угорської інкорпорації.

Серед польського політикуму напередодні й у час Першої світової війни популярною була концепція «Східної Європи» німця Пауля Рорбаха, її співтворці та симпатичні виступали за переділ Російської імперії і відновлення історичної Польщі, яка мала охоплювати Литву й значні території Білорусі та України. Польський чинник відіграв також важливу роль у розробці «остполітики» Райху, насамперед у ході офіційних переговорів між Берліном і Віднем⁴. Польська справа особливо актуалізувалася в листопаді 1916 р., коли союзні Німеччина й Австро-Угорщина погодили проголошення Польського королівства, яке функціонувало під німецьким і австрійським протекторатом. Її утворення повернуло Польщу до суб'єктивності міжнародних відносин, а також додало державотворчого досвіду – в 1916–1918 рр. відроджено не лише польську адміністрацію, шкільну систему, судовий апарат, але й частини національного війська (польські легіони, бригади, корпуси)⁵.

Натомість український політикум Галичини – міжпартійна Головна Українська Рада (згодом Загальна Українська Рада) і позапартійний Союз визволення України (СВУ) – звертав увагу міжнародної громадськості на українськість не лише Східної

³ Детальніше історіографію проблеми див.: Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920. Львів, 1964. 256 с.; Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та Української буржуазії (1920–1939). Київ: Наукова думка, 1985. 272 с.; Михайлова О. Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії. *Полтавська Петлюряна*. Полтава, 2003. Чис. 5. С. 12–27; Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2005. Т. 41. С. 61–65; Віднянський С. Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна історіографія проблеми. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2007. № 1. С. 44–51; Срібняк І. Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми). *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice*. Siedlce, 2004. S. 333–334; Руккас А. Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. Ніжин, 2013. 480 с.; Achmatowicz A. Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w roku 1920. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. 1998. № 2. S. 189–206; Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939. *Historycy polskie i ukraińskie wobec problemów XX wieku*. Kraków, 2000. S. 132–145; Legiec J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. Toruń, 2002. 207 s.; Szajdak S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku. Warszawa, 2005. 310 s.; Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku. Toruń, 2006. 229 s.; Nowak A. Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – Zapomniany opiesament. Warszawa, 2015. 506 s.; Wyszczeci L. Kampania ukraińska 1920 roku. Warszawa, 2009. 373 s.; Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Refleksje nad przeszłością – myśli o przelotności. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2020. 292 s.

⁴ Федюшин О. Украинская революция 1917–1918. Москва, 2007. С. 27–41.

⁵ Польща – нарис історії / за ред. В. Менджецького, С. Брацишевича. Варшава, 2019. С. 226–227.

Галичини та Волині, але й Холмщини і Підляшшя⁶ (Холм, Володимир, Галич, Львів у різні часи були столицями Галицько-Волинського князівства/королівства). СВУ, який створили на початку Великої війни у Львові наддніпрянські політемігранти, популяризував ідею державної самостійності й соборності України в часописах і книгах різними мовами, зокрема й польською.

Повалення самодержавства в імперії Романових започаткувало новий етап у суспільно-політичному житті сотень тисяч поляків, які віддавна або тимчасово (здебільшого як біженці з Царства Польського і Галичини) проживали на території українських губерній. Протягом весни–літа 1917 р. майже всі польські політичні табори розбудували легальні партійні структури. Прихильники соціалістичних ідей сформували мережу Польської соціалістичної партії (ППС; із секціями «лівиці» і «революційної фракції») та груп Соціальної демократії Королівства Польського і Литви (СДКП і Л.). Ліберальне середовище наддніпрянської інтелігенції легалізувало (фактично узаконило) Польський політичний союз на Русі, який невдовзі трансформовано у Польський виконавчий комітет на Русі (його також називали Виконавчим комітетом Зібрання польських громадських організацій на Русі) на чолі з Й. Бартошевичем. Після того, як III з'їзд польських громадських організацій на Русі, що відбувся 18–24 червня 1917 р. у Києві, не зумів консолідувати різні політичні сили, сформувалися два центри протистояння. Одні вимагали відновлення за сприяння Антанти об'єднаної Польщі, а також широких автономічних прав для поляків «кресів». Інші готові були негайно прийняти державність у межах захопленого австро-німецьким військом Польського королівства й декларовану Українською Центральною Радою у січні 1918 р. національно-персональну автономію для польського населення. Зрештою, у Києві було створено Міністерство (Секретарство) польських справ УНР, у якому під керівництвом лібералів вдалося об'єднати працю консерваторів і соціалістів (близько 80 осіб). У серпні 1917 р. польським політикам було заброньовано 20 місць в Українській Центральній Раді. Освітні запити поляків лише в Києві задовольняли 2 польські чоловічі гімназії, 2 реальні чоловічі училища, 4 жіночі гімназії, одне жіноче реальне училище, чотирикласна змішана школа, 10 початкових шкіл, 20 дитячих будинків й інтернатів⁷. У цей час були активними не лише польські політичні, але й суспільно-культурні господарські та фахові структури: Київський гурток польських літераторів і журналістів, Польське товариство шанувальників мистецтва, Польське науково-правниче товариство, Польське промислово-технічне товариство, Товариство взаємної допомоги в пошуках праці для землеробів, лісників і робітників промисловості «Майбутнє», Товариство взаємодопомоги польських робітників, Спілка поляків, зайнятих у Всеросійській спілці земств, Польська споживча спілка «Хліб», Польське акціонерне товариство зовнішньої торгівлі, Краєзнавче товариство на Русі, Товариство підтримки польської

⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 73–187.

⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. / упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 1. С. 212; Київ, 1997. Т. 2. С. 60–61; Polacy na Ukrainie: zbiór Dokumentów / pod red. S. Stępnia. Przemysl, 1998. Т. 1, cz. 1. S. 24–30; Потапенко М. Польський політикум в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2013. Вип. 9. С. 101–105.

культури і науки на Русі, Польське наукове товариство, Товариство приятелів польського воїна, Польська ліга військової допомоги та десятки інших⁸.

Поляк Г. Юзевський, який 1892 р. народився у Києві й навіть став заступником міністра внутрішніх справ УНР (1920), у своєму щоденнику так описує ставлення поляків-наддніпрянців до вибуху Української революції: «На відміну від російського, польське суспільство не було ворогом української державності загалом, емансипації зокрема. Ризикну заявити і навіть із симпатією спостерігаю за тим, що відбувалося. Російсько-польські контакти інтелігенції, відкритість політичної уяви в оцінці поточних подій, традиційний, закоренілий роками спосіб мислення й поведінки спричинили те, що польська громада “особисто” не ангажувалася, не відчувала обов’язку разом з українцями будувати вільну та незалежну Україну. З українським світом її єднала близькість побуту, спогади минулого, якесь невисловлене польсько-українське й українсько-польське братерство; лякали привиди минувшини – родинні». Водночас наголошує: «Україна дозволила польському життю глибше дихати, створювала умови для освітньої, соціальної, мистецької діяльності, забезпечувала культурну автономію ... Польський Київ переживав ренесанс»⁹.

У добу Української Держави Павла Скоропадського діяльність Міністерства польських справ продовжено. Поляка Антона Ржепецького, члена Конституційно-демократичної партії, обрано міністром фінансів, а в листопаді 1918 р. навіть в. о. Голови Ради Міністрів; на цій посаді він підписав закон про створення Української академії наук. Поляка Я. Токаржевського-Карашевича призначено радником посольства Української держави у Відні. Для кращого діалогу з Польщею Гетьманат готував відкриття Генерального консульства у Варшаві й віцеконсульства в Лодзі. У вересні 1918 р. в Українській Державі працювало 998 польських початкових шкіл (62,8 тис. учнів), 7 середніх шкіл (7,4 тис. учнів). У Києві продовжував діяти польський Вищий університетський колегіум на чолі з професором історії Людвігом Яновським. Щоправда, чимале обурення серед поляків викликало роззброєння у квітні–червні 1918 р. двох польських корпусів, а в листопаді – загонів добровольців з активістів Польської військової організації, які мали йти на допомогу «оборонцям» Львова. Після скасування 7 липня закону Української Центральної Ради про національно-персональну автономію Рада міністрів паралізувала діяльність органів польського національного самоврядування і згаданого Міністерства польських справ (а також великоруських і єврейських справ). У цей час польські політики послабили не лише проукраїнські, але й пронімецькі настрої, поступово переорієнтувавшись на політику Антанти. Восени 1918 р. розпочато масовий виїзд поляків, зокрема лідерів польських партій, до відновленої Польської держави. Відтак центр польського політичного життя на певний час передислокувався до Одеси, де розмістилася укомплектована у Франції IV польська дивізія генерала Л. Желіговського, що була складовою десанту Антанти. Туди ж переїхали київські лідери Польської військової організації¹⁰. Отже, події другого року революції

⁸ Коженювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 182–230, 411–465.

⁹ Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк, 2017. С. 98–99.

¹⁰ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2-х т. Київ: Темпора, 2015. Т. 2. С. 69–70, 156, 345, 355; Потапенко М. Польський політикум в

поставили під сумнів оптимізм щодо майбутнього українсько-польських військово-політичних відносин, який домінував з весни 1918 р.

З відродженням української і польської державностей у листопаді 1918 р. українське і польське населення Галичини опинилося по різні боки фронту дев'ятимісячної польсько-української війни¹¹. Утім, нова влада Західно-Української Народної Республіки хоча й не йшла на жодні територіальні поступки (йдеться про територію від Сяну до Збруча) опонентові, однак намагалася порозумітися, зав'язати діалог із пересічними поляками, які в окремих містах і селах західних повітів становили більшість.

У програмному маніфесті Української Національної Ради від 5 листопада 1918 р. декларовано громадянські свободи – загальне виборче право, рівність усіх громадян незалежно від віри, мови, стану чи статі перед законом, 8-годинний робочий день, соціальний захист людей похилого віку та інвалідів, охорону праці та громадський спокій, проведення аграрної реформи. За ухвалою львівської делегації УНРади, представники українських партій 9 листопада 1918 р. сформували коаліційний уряд – Раду державних секретарів (Державний секретаріат) Західно-Української Держави (з 14 листопада – Західно-Української Народної Республіки). Його головою і міністром фінансів став Кость Левицький. Президентом Української Національної Ради переобрано Євгена Петрушевича. 10 листопада УНРада доручила уряду «поробити потрібні заходи для з'єднання всіх українських земель в одну державу»¹². Того ж недільного дня Рада держсекретарів вирішила надіслати своїх дипломатичних представників не лише до Києва, але й Берна, Берліна, Відня, Будапешта, Загреба і Праги, які мали презентувати нову українську державу й нейтралізувати зовнішньополітичні плани відродженої Польщі на міжнародній арені¹³.

УНРада затвердила 13 листопада 1918 р. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, уконституювала нову назву держави – Західно-Українська Народна Республіка. Прийнято Закони УНРади «Про тимчасову адміністрацію областей ЗУНР» від 16 листопада і «Про тимчасову організацію судів і влади судейської» від 21 листопада, які залишили правочинність нормативних актів Австро-Угорщини (Цивільного кодексу 1811 р., Цивільно-процесуального кодексу 1895 р., Кримінального кодексу 1852 р., Кримінально-процесуального кодексу 1873 р.) в тому обсязі, що відповідав державності ЗУНР. Нова система судових органів складалася з повітових (130) і окружних судів (13), вищого суду (Найвищий державний суд планували створити окремим законом). Створено й нову жандармерію – цивільну, військову і транспортну¹⁴. Дозволено патрулювання окремих вулиць та національних діляниць

Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2013. Вип. 9. С. 101–112; Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ, 2007. С. 58–66; Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 95.

¹¹ У документах влади ЗУНР, командування Галицької армії, спогадах українських військових вказану війну трактовано як українсько-польську.

¹² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. Івано-Франківськ, 2006. Т. 1. С. 253, 266–268.

¹³ Там само. С. 428.

¹⁴ Ортинський В. П. Силлові структури Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2004. С. 154–242.

Львова та інших міст польській та єврейській міліціям. За європейським зразком сформовано регулярне українське військо, зокрема його фронтову структуру – Галицьку армію, до якої після прийняття присяги могли вступати не лише місцеві українці, але й німці, євреї, поляки.

Законодавчо упорядковано й державну службу, на якій могли залишитися лояльні до влади поляки. Влада ЗУНР не скасувала повноважень міських рад та деяких інших довоєнних органів самоврядування. Поляки залишилися працювати у магістратах Львова, Золочева, Сколе та інших міст, ввійшли до Повітової ради Жовкви, були представлені в Прибічній раді Самбірщини. Щоправда, їх було усунуто з керівних посад органів виконавчої ради¹⁵. Державних урядовців поділили на керівних урядників і на виконавців (канцеляристів). Першими могли стати лише дипломовані правники до 40 років, які бездоганно володіли українською мовою і склали три державні іспити. Від канцелярійних урядників вимагали знання не лише української, а й польської та німецької мов. З метою координації дій влади з польською громадою уряд планував створити спеціальний секретаріат для польської національної меншини¹⁶. Українська влада толерувала діяльність місцевих Єврейських Національних Рад, місцевої єврейської і польської міліції¹⁷. Дозволено «безцензурний» випуск польських газет, зокрема «Głos prawdy» (Станиславів), «Gazeta Kołomyjska» (Коломия) та єврейських часописів¹⁸.

Водночас українській і польській владі не вдалося уникнути взаємних інтернувань державних службовців, духовних осіб, громадсько-політичних діячів, представників їхніх родин¹⁹. Щоправда, умови утримання інтернованих (раціон харчування, лікарська опіка, релігійні практики, утеплення бараків, користування літературою рідною мовою) регламентувалися спільною польсько-українською угодою від 1 лютого 1919 р., яка передбачала створення інспекційних комісій для відвідання спеціальних таборів і лікарень. Від української сторони до новоствореної комісії увійшли українські діячки – Дарія Старосольська, Олена Косевич, Софія Олеськів, а з польської частини комісії – делегація Червоного Хреста Польщі: художниця і громадська діячка Марія Дулемб'янка, Марія Оненська, графиня Теодозія Дідушицька. Полонених та інтернованих українців польська влада утримувала в таборах Домб'я (нині околиця Кракова), Вадовиць, Перемишля (підміське село Пікуличі, близько 20 тис. осіб), Стшалкова, арештованих поляків українська влада відправляли до таборів у Язлівці, Струсові, Тернополі (1,1 тис. осіб), Микулинцях, Бродах, Радехові, Золочеві, Коломиї, у передмісті якої в листопаді 1918 р. – травні 1919 р. діяв Косачівський табір для інтернованих осіб. Утримання інтернованих (від 4 до 5 тис. осіб) у дерев'яних бараках із печами і кухнями відповідало часу ведення воєнних дій. Усі таборити отримували щоденну грошову допомогу, сума

¹⁵ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Глюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 14–15, 146.

¹⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 273, 307, 309, 315, 362, 374, 380, 432, 439.

¹⁷ Arhivum Akt Nowych (далі – ААН). Polska i Ukraina. Sygn 41. К. 84–86; Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 257. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 1–11; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 234, 261, 326, 382, 445, 508.

¹⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 257, 259, 290.

¹⁹ Там само. С. 319, 465, 474, 477, 480–483, 517, 532.

якої різнилася від військового часу. Офіцери проживали окремо від солдатів, цивільні – теж. Медичну допомогу (хворим на пневмонію, бронхіт, тиф) надавали в шпиталях Коломиї. Влада забезпечувала утриманців триразовим харчуванням, куди обов'язково входив хліб, картопля, кукурудзяне борошно для каші, п'ятиденно готувалася конина. Як свідчать документи, у цьому таборі не зафіксовано жодного факту позбавлення життя інтернованих з боку української влади та ін. Для інтернованих поляків збирало пожертви населення Самбора, Дрогобича, Калуша, Станиславова, Косова, Ходорова, Городенки, а також польські та швейцарські місії Червоного Хреста. Уряд ЗУНР теж виділяв кошти на виплату пенсій інтернованим полякам та українцям. Місцева влада ЗУНР і Польщі регламентувала умови перетину лінії фронту, переселення родин (насамперед змішаних), використання захисту адвокатів²⁰. Однак у період війни не вдалося запобігти руйнуванням пам'ятників національних героїв обох народів: Адаму Міцкевичу у Станиславові, Золочеві, Тернополі, Яну Собеському – у Жовкві, а також пам'ятників і бюстів Тарасові Шевченку у багатьох населених пунктах краю. Були обстріли костелів і церков у Львові, про що нині нагадують сучасникам гарматні вибоїни в їхніх стінах. Зауважимо і те, що в добу незалежності України відновлено декілька тогочасних польських військових меморіалів, зокрема у Львові, Бережанах, Стрию, а також у Коломиї, де поховано загиблих інтернованих Косачівського табору.

Новій українській владі протистояла добре структурована польська опозиція: Польський комітет народовий (ств. 1 листопада 1918 р. у Львові), Польська ліквідаційна комісія (прибула з Кракова до Львова 2 листопада), що мали при перейнятті влади від австрійців координувати дії з новопризначеним Генеральним комісаром всієї Галичини Вітольдом Чарторийським, командувачами польських військ у Кракові і Львові графом Лямезаном де Саленом і генералом Станіславом Пухальським у Перемишлі. Велику увагу звертали й на мобілізацію до польського війська членів польських парамілітарних структур – Польської військової організації, Польських військових кадрів, товариств «Сокіл», «Гвезда», «Скала», «Вольность» та ін.²¹

Не бажали втрачати влади і фінансових винагород польські високопосадовці, які намагалися використати всі засоби тиску на українських політиків, державних діячів. Польські представники Крайового виділу (виконавчого органу Галицького сейму) на чолі з маршалком С. Незабитовським уже ввечері 1 листопада 1918 р. прибули до будівлі Ставропігії, де на засіданні УНРади запропонували українцям порозуміння і «недопущення обопільно до проливу крові в місті»²². На переговорах за участю заступника голови львівської делегації УНРади І. Кивелюка піднімали

²⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 257. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 3–5; Спр. 570. Арк. 1–14; Оп. 2. Спр. 1177. Арк. 7–8; Спр. 1172. Арк. 3–8; Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). Львів, 2008. С. 138–142; Чорненський Р. Табір для інтернованих осіб у Косачеві в Коломиї в період польсько-української війни 1918–1919 рр. *Stanisławów i ziemia Stanisławowska w II Rzeczypospolitej: wojskowość–bezpieczeństwo–społeczeństwo–kultura*. Warszawa; Stanisławów, 2017. S. 21–32; Великочий В., Монолатій І., Плекан Ю. «Були трактовані наскрізь гуманно ...». Косачівський табір для інтернованих осіб в контексті українсько-польських взаємин у Галичині (1918–1919 рр.). Івано-Франківськ, 2019. С. 68–149.

²¹ Gella Jan. *Ruski miesiąc* l XI – 22 XI. Lwów, 1919. S. 5; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 219, 247, 254; Українське слово. 1918. 27, 30 жовтня, 1 листопада.

²² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 256.

проблеми щодо продовольства міста, функціонування телефонного зв'язку, роботи чиновників у ратуші. Водночас українці відкинули пропозицію поляків замінити на ратуші синьо-жовтий прапор на міську синьо-червону хоругву²³. Також було вирішено створити спільну українсько-польську комісію (по шість членів), яка мала зібратися у Крайовому виділі²⁴. На її засіданні польські делегати заявили, що не визнають «української державної власті» і запропонували, «щоби для управи краю установити аж до мирового конгресу спільну польсько-українську владу»²⁵. Для координації зусиль супротивників у гуманітарній сфері (зв'язок, міський транспорт, електропостачання, медична допомога) за участю української влади створено українсько-польську комісію не лише у Львові (2 листопада; збиралася у Торгово-промисловій палаті, неподалік лінії військового розмежування супротивників), але й у Перемишлі (1 листопада, по чотири українці й поляки) та Станиславові (2 листопада)²⁶. Однак діяли вони короткочасно і не завжди узгоджено. На жаль, польським військовим командирам і політикам не вдалося зупинити «ревізії» в «українських домах» Львова²⁷, єврейські погроми у Перемишлі (11–12 листопада) і Львові (22 листопада)²⁸. Не вдалося зупинити маховик війни й митрополиту ГКЦ Андрею Шептицькому і римо-католицькому архієпископу Львова Ю. Більчевському, які з цією метою вели активну переписку, зокрема щодо звільнення ув'язнених священників, обміну полоненими, насамперед неповнолітніми²⁹.

Більшість поляків Львова та регіону негативно відреагувала на «український замах» встановлення української влади. Польські офіцери австрійської армії створили збройні підрозділи, які розпочали у Львові вуличні бої проти українських сил. 6 листопада Начальна команда польських військ у Львові видала наказ про мобілізацію «під оружжя» чоловіків 17–35 років³⁰. Були зафіксовані спроби «насильного побору» до війська українців і євреїв. Загалом перші три тижні війни йшли зі змінним успіхом. Зокрема у час українських наступів польським військовикам та іноземним місіям вдалося нав'язати новій владі перемир'я (3–5, 18–21 листопада), позиційні бої, що дало можливість мобілізувати підсилення, приїзд частин із центральної Польщі. Лише після того, як із Перемишля, де 11 листопада придушили українську владу, 20 листопада до Львова залізницею прибула польська група «Одсеч» М. Токаржевського (1,5 тис. осіб), противникові вдалося перехопити ініціативу й змусити 22 листопада 1918 р. українські війська відступити з міста. У тринадцяти листопадових боях за столицю втрати польського війська (вбитими, пораненими і полоненими) дослідники

²³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 258

²⁴ Там само. С. 257.

²⁵ Там само. С. 259.

²⁶ Там само. С. 239, 308, 326, 349–350, 356, 468–469.

²⁷ Там само. С. 264.

²⁸ Там само. С. 284, 474–475, 479.

²⁹ Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923). Львів, 2006. С. 228–262; Nieznana korespondencja Arcybiskupów Metropolítów Lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny Polsko-Ukraińskiej 1918–1919 / J. Wołczyński. Lwów; Kraków, 1997. S. 18, 25–35; Митрополит Шептицький. Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Львів, 1998. Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн. 2: Пастирське вчення та діяльність. С. 691–693, 695.

³⁰ Там само. С. 263, 273.

оцінюють у 2 тис. осіб, а українського – 1,5 тис. осіб; до 200 цивільних львів'ян загинули або померли від хвороб. УНРада і уряд ЗУНР виїхали до Тернополя, а згодом Станиславова (1 січня 1919 р. став новою столицею держави). Українські сили, що вийшли зі Львова, розпочали облогу міста, встановивши 300-кілометрову лінію польсько-українського фронту³¹. На щастя, відпала загроза боротьби на два фронти: командант Української державної жандармерії Л. Индишевський 14 листопада домовився з командуванням румунського війська про те, що воно, окупувавши Північну Буковину, не перетне кордонів Галичини³². Після відновлення в місті польської адміністрації, 28 листопада 1918 р., Ю. Пілсудський у листі до генерала Т. Розвадовського повчав своїх військовиків та чиновників: «Військова окупація дозволяє тимчасово не розв'язувати політичних справ, які в даний момент ще не назріли для остаточного полагодження. Вона не закриває ніяких шляхів і можливостей розв'язання польсько-українського питання відповідно до наших інтересів»³³.

Утім, серед місцевих поляків були такі, які, якщо не симпатизували, то принаймні не перешкоджали діяльності нової української влади. Львівський кореспондент «Діла» 7 листопада 1918 р. несподівано зауважив: «Львівські поляки прийняли доконаний факт нашої державности в перших двох днях доволі спокійно з резигнацією, зрозумівши, що в цім пливе велика філя українського народу з цілого краю, якої не годен стримати львівський спольщений острів. Певно, що многих виховуваних віддавна у великопольських мріях панування над усією Україною, Литвою, Білоруссю і др. заболіла та подія, одначе польський загаль відчував, що рахуватися з українським народом і шукати інших способів, щоб серед нього мирно їм проживати»³⁴. Аналогічний запис 9 листопада зробив заступник повітового комісара із Бережан М. Західний: «Старші поляки заявляють свою лояльність, молоді спершу зорганізували свою лоївку, але з огляду на поважну військову силу в повіті понехали оружно́ї оборони»³⁵. Український комісар Кам'яно-Струмилівського повіту Л. Петрушевич 10 листопада занотував: «Населення народності польської по селах заховується спокійно, за те інтелігенція польська в Каменці про око заховується спокійно лиш зі страху перед нашими Січовими Стрільцями і машинними крісами, тому мусить бути під строгим дозором»³⁶. Представник УНРади М. Стрільчик 15 листопада 1918 р. зауважив, що у Станиславівському повіті «поляки заховуються спокійно, лише молодіж та шумовиння заховуються провокуюче»³⁷. На відміну від польського загалу, єврейська громада краю шукала порозуміння з українською владою, зокрема у Львові, Раві-Руській, Долині, Підгайцях, Самборі, Бориславі, Жидачеві, Бучачі та інших містах. Співпраця (а не офіційно оголошений

³¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 91–100; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 239; Дедик О. Бої у Львові 1–21 листопада 1919 року. Львів, 2020. Ч. II. С. 134–138.

³² Дедик О. Бої у Львові 1–21 листопада 1919 року. Ч. II. С. 55.

³³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 454.

³⁴ Ще з львівських переживань. *Діло*. 1918. 7 листопада.

³⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 373.

³⁶ Там само. С. 405.

³⁷ Там само. С. 441.

нейтралітет) євреїв з українцями викликала осуд у поляків, що призвело до кількох антиєврейських погромів³⁸.

Полякам, як і іншим національним меншинам, Українська Національна Рада гарантувала свободу усного і писемного спілкування з державними і громадськими структурами рідною мовою. Закон про вибори до сейму Західної області УНР від 15 квітня 1919 р. передбачав загальні, таємні і прямі вибори за національними куріями осіб, не молодших ніж 20 років, зокрема, вибори 160 депутатів від українського (3,99 млн), 33 – від польського (0,8 млн), 27 – від єврейського (0,69 млн) і 6 – від німецького (0,16 млн) населення краю, разом 226 обранців³⁹. Право висувати кандидатів у депутати надавали партіям і групам виборців за спеціальними виборчими списками. Обмежень за соціальним походженням, релігійною та національною належністю не передбачалося.

Українська влада прагнула якнайшвидше запровадити для поляків і євреїв національно-персональну автономію. Закон УНРади про шкільництво від 13 лютого 1919 р. оголосив публічні школи державними, а вчителів – державними службовцями; за рішенням освітніх органів, було дозволено засновувати приватні школи в «рідній мові». В школах з українською мовою навчання на прохання батьків дозволяли вивчати факультативно польську та німецьку мови (дві години в тиждень)⁴⁰. Влада виділяла зарплату священникам і Греко-Католицької, і Римо-Католицької Церкви.

За перебігом польсько-українського протистояння ретельно стежили не лише в Парижі, але й у Москві⁴¹. Агресивні плани більшовицької Росії щодо українських та польських земель спонукали українські національно-державні сили, насамперед провідників УНР, шукати союзників у Берліні, Парижі, Лондоні, Празі та Варшаві, яка вкотре могла стати об'єктом збройної експансії Москви. Втім, геополітика відроджуваної Польщі не узгоджувалася з державно-територіальними планами творців Західно-Української Народної Республіки. Уряд і Національна Рада – парламент ЗУНР, які діяли у Львові, Тернополі та Станиславові (листопад 1918 – липень 1919 рр.), не пішли на жодні територіальні поступки з офіційною Варшавою, яку дієво підтримала Антанта. Як відомо, в ході Ходорівських переговорів 1919 р. антантівська місія Ю. Бартелемі після консультацій з поляками запропонувала керівникам ЗУНР територіальний компроміс: залишити галицьким українцям столицю Станиславів, частину Прикарпаття і все Надзбруччя, а Польщі передати Перемишль і Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Провідники ЗУНР Є. Петрушевич і С. Голубович відкинули цю пропозицію, погодившись лише на тимчасове перемир'я⁴². Натомість голова Директорії УНР С. Петлюра, що прибув залізницею до Ходорова 27 лютого 1919 р., наполягав на визнанні пропо-

³⁸ Фан Р. Історія єврейської національної автономії в період Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2019. С. 18–28.

³⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 2. С. 359–360, 407–414.

⁴⁰ Шологон Л. Освітні процеси в Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18. С. 240–248.

⁴¹ Литвин М. ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: До 90-річчя утворення. С. 101–118.

⁴² Держархів Львівської обл. Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1449. Арк. 7–10.

зиції Ю. Бартелемі за умови, що Антанта теж визнає незалежність УНР і надасть допомогу її війську в боротьбі з більшовиками⁴³. Намір С. Петлюри збігався з геополітичними планами Заходу – примирити українців із поляками, щоби спрямувати Галицьку армію проти більшовиків, які захопили Наддніпрянщину. Однак спроба країн Антанти та Польщі досягти якнайшвидшого миру за рахунок частини території ЗУНР і повернути обидві українські армії на схід провалилася, що дало підстави Антанті надіслати з Франції в Польщу армію Ю. Галлера (80 тис. вояків, із них 20 тис. бойового складу), яка у травні–липні 1919 р. відтіснила Галицьку армію (на початку червня – понад 60 тис. осіб у «харчовому» стані, із них 40 тис. багнетів і шабель бойового складу) під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка (від 21 травня О. Грекова) на Тернопільщину, а згодом – через завершення Чортківської офензиви 7–28 червня – за Збруч⁴⁴. Відступу галицьких корпусів сприяла також капітуляція в середині травня нечисленних підрозділів Холмсько-Волинського (Західного) фронту Дієвої армії УНР на Волині (насамперед у Луцьку). Урядові структури ЗОУНР 2 травня покинули Бучач (монастир Отців Василян) і залізницею добралися до Заліщиків, кордону з Румунією⁴⁵.

На цей час емісари С. Петлюри вже вели офіційні й неофіційні таємні перемовини з варшавськими урядовцями і політикам. 22 лютого 1919 р. представники Міністерства закордонних справ УНР зустрілися в Одесі, що була під тимчасовим контролем військ Антанти, з польськими дипломатами, з якими обговорено можливе укладання двосторонньої тимчасової угоди для боротьби з більшовиками⁴⁶. Аналогічні перемовини провів прем'єр К. Мацієвич із французьким представником місії Антанти.

Під час травневого відступу Галицької армії Ю. Пілсудський наказав другому відділу Генштабу, що відповідав за розвідку, налагодити безпосередні контакти з С. Петлюрою⁴⁷. Саме тоді, як свідчить генерал Т. Кутчеба, «член Польської військової організації майор Заглоба-Мазуркевич в одязі українського полоненого ... дістався до штабу Петлюри у Чорному Острозі й привіз до Варшави відповідь Петлюри. З того часу між ними зав'язався обмін думками»⁴⁸.

Через Одесу, Будапешт, Загреб і Відень 20 травня 1919 р. добрався до Варшави маловідомий спецпредставник Міністерства закордонних справ УНР Б. Курдиновський, який 24 травня підписав разом із польським прем'єром І. Падеревським двосторонню польськомовну декларацію про відсутність територіальних претензій українського уряду на Східну Галичину і Західну Волинь, необхідність визнання незалежності України, підтримки її армії, забезпечення прав поляків на Україні й українців у Польщі. Заявлено необхідність підготовки спільної військової конвенції⁴⁹. На жаль, нез'ясованим залишається факт, чи ця угода була його особистою ініціативою, чи її санкціонував С. Петлюра. До речі, невдовзі цей малознаний ро-

⁴³ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. С. 77.

⁴⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 381–390; Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje w latach 1918–1921. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa* / red. Z. Karpius. Toruń, 1997. S. 51–58.

⁴⁵ Дедик О. Чортківська офензива. Львів, 2016. Ч. I. С. 27.

⁴⁶ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Warszawa, 1963. T. 2. S. 129–133.

⁴⁷ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. Київ, 1997. С. 75.

⁴⁸ Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska. 1920 r. Warszawa, 1931. S. 51.

⁴⁹ AAN. Archiwum Ignacego Paderewskiego. Sygn. 955. K. 45–46.

сійськомовний «дипломат», офіцер царської армії і російський поміщик у Білорусі подався не до Кам'янця, а чомусь до Парижа. Дехто з дослідників вважає, що він міг бути російським агентом або просто авантюристом⁵⁰. Зауважимо і те, що на початку червня до міждержавних переговорів приєдналася місія генерала С. Дельвіга, яка на переговорах у Львові 16 червня узгодила умови перемир'я і демаркаційну лінію. Однак командування ГА проігнорувало ці домовленості⁵¹.

Польські делегати 28 червня 1919 р. підписали у Версалі трактат про захист національних меншин, в якому уряд зобов'язувався усім мешканцям без різниці народження, національності, мови, раси чи релігії повну і цілковиту охорону життя і свобод⁵². Незважаючи на це, продовжено інтернування представників польської опозиції. Зокрема, за інформацією Міжнародного Комітету Червоного Хреста, у вересні 1919 р. в польських таборах для полонених та інтернованих все ще перебувало понад 23 тис. галицьких українців, насамперед у Домб'є, Сшталково, Тарнові, Львові, Бересті. Скитальцями опікувався Допомоговий комітет на чолі з адвокатом і меценатом Степаном Федаком, діяльність якого визнавала польська влада. До речі, амністія і визволення цих українців почалася лише восени 1919 – на початку 1920 р.⁵³

Наприкінці липня 1919 р. член Надзвичайної дипломатичної місії УНР полковник К. Павлюк повідомив керівництву республіки в Кам'янці, що Ю. Пілсудський запропонував українській владі співпрацю в боротьбі з «москалями»⁵⁴. На початку серпня Варшаву відвідала політична та військова місія УНР (керівники П. Пилипчук, П. Ліпко), які провели переговори щодо координації міждержавних відносин. 9 серпня 1919 р. С. Петлюра у листі до Ю. Пілсудського погодився перенести польсько-українські відносини з площини антагонізму на ґрунт порозуміння й узгодженої боротьби перед спільним ворогом⁵⁵. Відтак 1 вересня між УНР і Польщею підписано угоду про перемир'я, в якій декларовано взаємну нейтральність армій, визначено лінію розмежування на Волині (Корець – Олевськ – Мозер) та в Галичині (ріка Збруч). Однак на спільному засіданні Директорії і Галицького уряду 26 вересня у Кам'янці заявили, що вказаний договір, який підписав дипломат Б. Курдиновський, «недійсний», та запропонували не йти на «поступки» полякам у «справі» Галичини, Холмщини і Підляшшя. Для конструктивного ведення міждержавних перемовин було створено офіційну Дипломатичну місію УНР у Польщі (12 осіб, яка через Гусятин – Львів 8 жовтня прибула до Варшави і розмістилася у кількох готельних номерах). У ній присутність держсекретаря ЗОУНР С. Витвицького (його вважали «шпилькою» в команді) викликала неоднозначне ставлення МЗС Польщі. 17 жовтня на засіданні місії підкреслено, що «Україна відстоює свою територію в етнографічних межах». А вже 27 жовтня започатковано спільні українсько-польські засідання обох делегацій; українську делегацію очолив голова місії

⁵⁰ Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń, 1997. S. 82–84.

⁵¹ Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ, 2018. С. 350.

⁵² Kutrzeba S. Mniejszości w najnowszym prawie międzynarodowym. Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. S. 87–88.

⁵³ Кордуба М. Щоденники 1918–1925. Львів, 2021. С. 22–24, 305.

⁵⁴ Bruski J. J. Geneza sojuszu między Ukrainą a Polską (grudzień 1918 – kwiecień 1920). *Arcana*. Kraków, 1998. Cz. 2. S. 84.

⁵⁵ Wandycz P. Nieznane listy Petlury do Pilsudskiego. *Zeszyty Historyczne*. 1965. Zesz. 8. S. 182–183.

А. Лівницький (його заступника, Л. Михайліва, шпиталізували, а невдовзі й голову місії). Паралельно провели перемовини з представниками Білоруської Народної Республіки. Однак польська дипломатія продовжувала наполягати на «польському» статусі Східної Галичини⁵⁶. Нарешті, 30 жовтня впродовж «щирої двогодинної розмови» голову української місії прийняв Ю. Пілсудський, заявивши, що він схильний визнати самостійність України, хоча «у впливових колах польського панства та ідея буржуазії не популярна», а тому уряд «мусить рахуватися з цими поглядами». Водночас зауважив: Польща «не самостійна у своїй зовнішній політиці і тому не може маніфестувати своє визнання України раніше, ніж це зроблять держави Антанти». Що ж до кордонів, то зазначив: «Польські урядово-політичні кола і більшість суспільства стоять за лінією Збруча на південному заході, однак ... справу з кордонами краще не висовувати в переговорах наперед»⁵⁷. Про експансіоністські польські плани щодо Східної Галичини член місії С. Витвицький 14 листопада повідомив президента УНРади ЗУНР Є. Петрушевича⁵⁸. Між Варшавою і Кам'янцем тоді не було прямого телефонного зв'язку, тому інформацію передавали через дипкур'єрів (тобто довго).

Після закінчення дев'ятимісячної війни проти ЗУНР польська армія за згодою наддніпрянського уряду УНР у листопаді–грудні 1919 р. зайняла Кам'янець, район Мирополя – Любара, згодом Проскурова; тоді ж інтернувала близько 8 тис. хворих, поранених і знесилених вояків Дієвої армії УНР⁵⁹. Другого грудня було підписано декларацію Української дипломатичної місії у Варшаві про головні принципи відносин УНР із Польщею, згідно з якими Наддніпрянську армію мали забезпечити матеріально-технічною допомогою, звільнити українських військовополонених та інтернованих, дозволити транзит до України через польську територію нових грошових знаків, озброєння й обладнання⁶⁰. Ю. Пілсудський погодився також на формування українських збройних сил, резерви для яких знайшли в польських таборах для інтернованих – у Пікуличах під Перемишлем, Ланцуті, Бересті⁶¹. Варшавська декларація спричинила протести не лише в середовищі галицьких, але й окремих наддніпрянських партій, що перебували в еміграції, насамперед у Відні⁶². Члени дипмісії галичани (С. Витвицький, А. Горбачевський, М. Новаківський) заявили, що долю Галичини мають вирішити державні органи ЗОУНР; оскільки цього не сталося, вони 3 грудня «склали» свої дипломатичні мандати⁶³. Англійські лейбористи теж закликали польських соціалістів та їхнього лідера

⁵⁶ Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały / red. J. Pisuliński, W. Skąlski. Warszawa; Kijów, 2020. S. 88–134.

⁵⁷ Ibid. S. 135–139.

⁵⁸ Ibid. S. 151–152.

⁵⁹ Руккас А. Разом з польським військом... С. 8–12.

⁶⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. 8 кн. / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ, 2009. Т. 5. Кн. 1: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 рр. С. 868–871.

⁶¹ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. Львів, 2000. С. 55–134.

⁶² Український прапор. 1920. 21 квітня.

⁶³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 50–50 зв.

віцепрем'єра І. Дашинського визнати самостійність Східногалицької Республіки⁶⁴. Щоб краще зрозуміти переговорний процес, 7 грудня до Варшави короткочасно прибув С. Петлюра⁶⁵.

Відтак наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., майже три зимові місяці, поляки послідовно уникали будь-яких перемовин з українцями щодо майбутнього союзу. У цей час, як свідчить С. Грабський, у Варшаві обговорювали не лише план можливого союзу, але й сценарій творення федеративного зв'язку Східної Галичини з Польщею. У кінці лютого Міністерство військових справ Польщі погодилося на формування двох українських дивізій (6 тис. вояків), а Ю. Пілсудський наказав звільнити з таборів військових і цивільних галицьких українців⁶⁶. Вказані дії, можливо, стали реакцією-відповіддю на «Меморандум до Юзефа Пілсудського» С. Петлюри і А. Левицького від 22 січня 1920 р., у якому було висловлено прохання не провокувати «вороже ставлення» польської влади до інтернованих українських козаків, не «одбирати майно» у прибулих наддніпрянських службовців (йшлося про гроші, телефонні і телеграфні апарати, друкарські машинки, канцтовари), звільнити з львівської в'язниці 65 старшин Армії УНР, що прямували до Ланцута, табори інтернування⁶⁷.

Наприкінці зими 1920 р. стало зрозуміло: більшовицька Москва розпочала підготовку стратегічної операції до масштабного удару на Мінськ і Варшаву. У середині березня польська розвідка перехопила радіодепешу, в якій зафіксовано намір Кремля перекинути з Кавказу в Україну Першу кінну армію С. Будьонного. Це переконало Верховного головнокомандувача Ю. Пілсудського завдати превентивного удару на українському напрямку, оскільки білі війська П. Врангеля були ненадійним союзником. Тому в антибільшовицькій боротьбі ставку зробили на військово-політичний союз із УНР. 11 березня 1920 р. відновили переговори з Надзвичайною дипломатичною місією УНР у Варшаві (28 осіб), яку очолив за сумісництвом міністр закордонних справ А. Лівіцький. Однак перші дні перемовин із польською делегацією на чолі з А. Залеським і Р. Кноллем пройшли в гострих суперечках, які стосувалися лінії можливого українсько-польського кордону на Волині⁶⁸, де рік тому ще діяв Холмсько-Волинський фронт Армії УНР. У зв'язку з цим С. Петлюра в листі до прем'єра УНР І. Мазепи 15 березня ствердив: «Польща має визнати нас, але, очевидно, за дорогу ціну; п'ять повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський і частину Крем'янецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти – сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці»⁶⁹. Поляки також погоджувалися допомогти військовими й іншими засобами відвоювати в більшовиків лише Правобережжя до Дніпра, що теж не влаштувало

⁶⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Т. 5, кн. 1. С. 874; Т. 5. Кн. 2: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. Івано-Франківськ, 2011. С. 16–17.

⁶⁵ ЦДАЛ України. Ф. 541. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 63–63 зв.

⁶⁶ Пісулінський Я. Як проходили переговори щодо договору «Пілсудський – Петлюра». *Польсько-українська військова співпраця протягом історії*. Київ, 2018. С. 180–182.

⁶⁷ Петлюра Симон. Статті / упоряд. та авт. передм. О. О. Климчук. Київ, 1993. С. 194–205.

⁶⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3581. Оп. 3. Спр. 52. Арк. 171; Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 100. Арк. 46.

⁶⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ, 2003. С. 402.

Директорію УНР. Вважалося, що Варшава не має юридичних прав на Лівобережжя, яке тривалий час перебувало у складі царської Росії. Заразом важливо було не погіршити відносин з Антантою, яка навіть після поразки військ А. Денікіна все ще продовжувала відстоювати плани відродження «єдиної і неподільної» Росії, допомагаючи білому генералу П. Врангелю захопити не лише Крим, але й здійснити похід на більшовицьку Росію. Не сприяла переговорам і позиція галицьких політиків, провідників ЗУНР, які, на думку С. Петлюри – є «хворим відгуком розпуки та дезорганізації». У ті дні він зауважив військовому міністрові В. Сальському: «Ми повинні в ім'я державності не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватись на провокацію, все одно чи остання походить з нервів політичних, чи зі свідомих і недобрих мотивів»⁷⁰.

Крім галицьких провідників, переговори С. Петлюри з Ю. Пілсудським у березні брутально розкритикував В. Винниченко (певний час мешкав у Відні): «Голова “верховної влади”, “Головний отаман”, вигнаний власними “козаками”, втік і сидить у Варшаві, разом з реакційною польською шляхтою безнадійно готується до наступу на селян і робітників України»⁷¹.

Зрозуміло, що тогочасні українсько-польські переговори відбувалися в режимі секретності, про їхній хід не знали депутати Сейму, члени сеймової комісії із закордонних справ, більшість польських дипломатів і політиків. З метою консолідації міждержавних потуг 3 квітня 1920 р. поляки запропонували проєкт польсько-української угоди, в якій Варшава не лише визнавала Директорію УНР, але й обіцяла допомогти визволити Правобережжя; Польщі залишалася Східна Галичина та 7 із 12 повітів Волинської губернії; польській національній громаді в Україні й українській національній громаді в Польщі гарантували рівні автономні права. Політичний договір мали доповнити господарська та військова угоди. Втім, попередні домовленості між лідерами Польщі й УНР таки стали відомі міжнародній спільноті, зокрема й кореспондентам авторитетних часописів «Times» (Лондон), «Le Matin» (Париж)⁷².

Важливу експертно-організаційну роботу щодо підписання та реалізації угоди провів генерал-поручник В. Зелінський, якого 8 лютого 1920 р. призначено головою військової секції при Дипломатичній місії УНР (від серпня – Військової місії УНР) та інспектором українських військових формувань у Польщі. Апарат військової місії зайняв цілий поверх фешенебельного «Готелю Польського» у центрі столиці. За участю генерала проходили переговори щодо повернення з Італії українських полонених, придбання польським Генштабом уніформи, зброї та амуніції для української армії, укладення за участю французької військової місії у Варшаві військової угоди з урядом генерала П. Врангеля, який декларував переформатування постімперського простору Росії за федеративним принципом та ін.⁷³ До порозумінь із Врангелем українців, ймовірно, налаштовував Ю. Пілсудський, він паралельно проводив (особисто та листовно) перемовини із представниками

⁷⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи: у 4-х т. Нью-Йорк, 1956. Т. 1. С. 263–264.

⁷¹ Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały. S. 262–266.

⁷² Українське слово. 1920. 13 червня.

⁷³ Тинченко Я. Українське офіцество і шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки. Київ, 1995. С. 79–80; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. Львів; Харків, 2007. С. 95–96.

білої Росії (Б. Савінковим, Г. Кутеповим), яким нагадував: Польща не веде війни проти Росії, а лише проти більшовиків⁷⁴.

Політичну угоду між Польщею та УНР підписали проти ночі 22 квітня (о 1 год 40 хв) 1920 р., після п'ятигодинної зустрічі С. Петлюри і Ю. Пілсудського. Варшава визнавала незалежність України, Директорію – верховною владою УНР й нові польсько-українські кордони: за УНР закріпили «передзаборову» територію Правобережжя в межах до 1772 р. Уряд УНР мав забезпечити національно-культурні права поляків, а уряд Польщі – українців; планували узгодити і «юридичне становище» польських землевласників на Наддніпрянщині⁷⁵. Водночас зобов'язувались не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих один проти одного. Частиною цієї угоди була військова конвенція від 24 квітня, згідно з якою українські та польські війська стали союзними в боротьбі проти експансії більшовицької Росії, яка неодноразово декларувала бажання запалити вогонь світової революції у Європі. У конвенції також було відзначено необхідність спільного ведення бойових дій арміями під загальним польським командуванням, творення української адміністрації на визволеній території, підконтрольній уряду УНР, підпорядкування залізниці польському військовому командуванню. Водночас українці мали забезпечити польську армію продуктами, організувати евакуацію польських військ після закінчення бойових дій з Наддніпрянщини⁷⁶.

Об'єднання збройних сил було важливим не лише для України, але й для східної політики Польщі. Ю. Пілсудський зважився на цей крок, попри застереження Антанти, яка не вважала Україну дієвим чинником у боротьбі проти імперіалізму більшовицької Москви. Нагадаємо, що двоє найвідоміших польських політиків – Юзеф Пілсудський і Роман Дмовський – погоджувалися з думкою, що Польща у своїх етнографічних кордонах не зможе зберегти незалежність, а отже, потрібно розширити її територію на сході. Однак маючи одну спільну мету, вони прагнули реалізувати її різними способами. Р. Дмовський просто намагався приєднати до Польщі всі так звані «східні креси», не враховуючи прагнення й інтересів інших народів, які заселяють ці землі. Натомість Ю. Пілсудський віддавав належне розвитку національної самосвідомості литовців, українців, латишів і білорусів, а також не заперечував їхнім прагненням створити (чи відродити) власну державність. Відчуваючи «дух часу», він неодноразово декларував допомогу цим народам при творенні власних держав, що були би зв'язані з Польщею на засадах федерації чи союзу⁷⁷. Водночас Ю. Пілсудський прагнув схилити Румунію до «визначеного» визнання незалежності УНР⁷⁸. Реалізації його планів, напевно, завадив великий військово-політичний тиск і дипломатичний шантаж Кремля, зокрема в ході Ризьких та інших переговорів.

⁷⁴ Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybor dokumentów / opr. J. Cisiek. Londyn, 1990. S. 103–107.

⁷⁵ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924): документи і матеріали. Київ, 2010. С. 396–397.

⁷⁶ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ, 2008. С. 210–254; Kumaniecki J. Stosunki Rzeczypospolitej Polski z państwem radzieckim 1918–1943. Warszawa, 1991. S. 57–59; Borkowski J. Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach. Warszawa, 1990. S. 136–140.

⁷⁷ Прушинський М. Драма Пілсудського... С. 65–74.

⁷⁸ Польско-советская война 1919–1920. Ранее не опубликованные документы и материалы. Москва, 1994. Ч. II. С. 212–215; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ, 1993. С. 180.

Варшавську угоду, яка дозволяла Польщі інкорпорувати Східну Галичину і Західну Волинь, засудили українські політичні партії Галичини, а також екзильний уряд ЗУНР у Відні, який постійно надсилав протестаційні заяви до Паризької конференції, міжнародної дипломатії, керівників країн Європи й Америки. Особливо критикували пункт таємної угоди про «відступлення» Польщі Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, частини Полісся і західних земель Волині, який, на думку делегації Української Національної Ради у Львові, був укладений проти волі західноукраїнської людності⁷⁹.

До речі, не весь західноукраїнський політикум засуджував квітневу польсько-українську угоду. 19 червня 1920 р. у Львові відбулася представницька нарада УНРади, на якій митрополит Андрей Шептицький зауважив: «Хто є більшим ворогом України – Росія чи Польща?», й фактично спонукав дискусію підтримати політику С. Петлюри⁸⁰.

Вичікувальну позицію щодо угод зайняли польський сейм і частина представників лівоцентристських партій; натомість праві сили – ендеки – розкритикували цей союз та похід на Київ⁸¹. Отже, за тих складних геополітичних умов у С. Петлюри реальної допомогової альтернативи не було. Власними силами визволити Україну, бодай її частину, наддніпрянська армія не могла. Не вдалося С. Петлюрі підняти й всенародне антибільшовицьке повстання. До того ж частина наддніпрянців із недовірою поставилася до нового польського походу на Київ. Критики Пілсудського, як слушно зауважив Я. Грицак, резонно цитували: як можна поборювати українців під Львовом і водночас відбудовувати їм державу у Києві? М. Грушевський та група емігрантів-есерів у Відні теж були обурені заявами: союз із Польщею – остаточний доказ зради Петлюрою ідеалів соціалізму заради сліпого націоналізму. Володимир Винниченко в листі до комуністів і революційних соціалістів Західної Європи назвав С. Петлюру узурпатором, підкресливши: Україна може бути визволена лише в результаті світової революції, творення світової федерації радянських соціалістичних республік. Зрештою, щоб уникнути відповідальності за наслідки союзу з Польщею, подав у відставку голова наддніпрянського уряду І. Мазепа⁸². Варшавську угоду розкритикував ерцгерцог В. Габсбург (В. Вишиваний), якого П. Скоропадський і Є. Петрушевич розглядали як можливого короля федеративної України, що включала б і Східну Галичину⁸³.

Отже, згідно з військово-політичним союзом від 22–24 квітня 1920 р., об'єднане українсько-польське військо перед світанком 20–25 квітня вирушило на Правобережжя (Бердичів, Малин, Коростень, Житомир, Бар, Козятин, Вінницю, Фастів). Наступом безпосередньо керував маршал Ю. Пілсудський, який напередодні

⁷⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Т. 5, кн. 2. С. 27–33.

⁸⁰ Голубко В. Варшавська угода 1920 року та її перспективи у візії західноукраїнських політиків. *Україна модерна*. Львів, 2002. Ч. 7. С. 92–93.

⁸¹ Вважалося, що це стане новим тягарем для бюджету Польщі, який і так становив на військо понад половину витрат. Див.: Klimecki M., Karpus Z. *Czas samotności: Ukraina w latach 1914–2018*. Warszawa, 2018. S. 69.

⁸² Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ, 2019. С. 283–285.

⁸³ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот із династії Габсбургів. Київ, 2011. С. 69, 75–77; Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ, 2018. С. 345–346.

(23 квітня) прибув до Рівного, де провів нараду з Командуванням 2-ї і 6-ї армій, командиром ударної групи 3-ї армії генералом Е. Ридз-Сміглим, командиром 1-ї кавалерійської дивізії генералом Я. Ромером⁸⁴. До польських 39 піхотних батальйонів, 8 ескадронів кавалерії, 59 артбатареї 6-ї армії генерала В. Івашкевича (у 1919 р. – командувач Галицького фронту) на Поділлі приєдналися 2-га і 3-я стрілецькі дивізії Дієвої армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, які повернулися з партизанського рейду на північ. Якщо наприкінці квітня вона мала 479 старшин і 3 840 козаків, 81 кулемет і 12 гармат, то в червні – 3 300 старшин, 15 300 козаків, 4 500 коней, 48 гармат, 200 кулеметів⁸⁵. Третя залізна дивізія полковника О. Удовиченка, що діяла на південному фланзі армії (27 квітня вступила до Могилева-Подільського, де захоплено 160 вояків, 4 травня – до Ямполья), в перші тижні була все ще недоукомплектованою (450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів, 4 гармати)⁸⁶. Польські війська, крім цього наступу, вели під командуванням С. Шептицького (рідного брата митрополита А. Шептицького) затяжні бої в Білорусі⁸⁷. Принагідно зауважимо, що польським військовикам під час наступу (не лише кавалерії, але й піхоті та артбатареям) катастрофічно не вистачало добре утримуваних коней і підвод, їх нерідко доводилося конфісковувати в українських селян⁸⁸. Водночас лише у травні–липні Верховне головнокомандування Війська польського і командування 6-ї армії передали українським частинам 53 легкі польові гармати, майже 14 тис. російських гвинтівок, 205 кулеметів, 14 тис. снарядів, майже 2,4 млн набоїв, понад 1 тис. сідел, 200 шабель, 3 легкові і 6 вантажних автомобілів, 6,5 тонн бензину, 2,5 тис. комплектів білизни, 2 тис. комплектів верхнього одягу, понад 1 тис. шинелей, 2,5 тис. пар взуття, 3,5 тис. кашкетів, 3,5 тис. пасків та ін.⁸⁹. Українське військо отримувало матеріально-технічну допомогу і в наступні місяці.

Розвитку «виправи на Київ» сприяло антирадянське повстання 2-ї і 3-ї бригад Червоної Української Галицької Армії (близько 11 тис. вояків), які 24 квітня залишили фронт і подалися з-під Вінниці в район Балти – назустріч наддніпрянським українським козакам 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченка у складі польського війська. Щоправда, польські командири роззброїли та ізолювали їх і майже всіх відправили в табори полонених у Проскурів, Фрідріхівці, а згодом – на північ Польщі, в табір інтернованих козаків у Тухолі⁹⁰. Більшість галичан відмовилася брати участь у

⁸⁴ Прушинський М. Драма Пилсудського... С. 87; Пилсудский. 1920 год. Москва, 1926. С. 32, 34, 43, 87, 89, 96, 118.

⁸⁵ Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920 / ред. Т. Кшонстка. Варшава, 2010. С. 276.

⁸⁶ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Нью-Йорк, 1982. Т. 2. С. 42–43; Szandruk P. Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem 1920 i wyprawa na Mogylów (26–28 kwietnia 1920 r.). *Bellona*. Warszawa, 1928. Т. 29. S. 215–218; Руккас А. Разом з польським військом... С. 57–65; Какурин Н., Меликов В. Гражданская война в России: Война с белополяками. Москва, 2002. С. 149–150.

⁸⁷ Пилсудский Ю. 1920 год. С. 89–118; Закшевські Б. 18-та дивізія піхоти у травневому наступі 1920 року 6-ї армії Війська польського в Україні. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2020. Вип. 33. С. 122–139.

⁸⁸ Badowski Z. Zarys historii wojennej 18 Kresowego Pułku Artylerij Polowej. Warszawa, 1936. S. 12–13.

⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 385. Арк. 127 зв.

⁹⁰ Там само. Спр. 284. Арк. 6–7; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецьтва. Львів, 1991. С. 163–164; Krotofil M. Ukraińska Armia Galicyjska 1918–1920. Toruń, 2002. S. 158–159;

польському поході на Велику Україну, що дуже засмутило С. Петлюру. Зауважимо і те, що «незаколотники» з першої бригади Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА) теж стали «ворогами» Кремля: сотні з них було роззброєно і ув'язнено, зокрема в Кожухівській концтабір під Москвою, Ярославльську тюрму або відправлено до Архангельська на Соловки (по дорозі в Білому морі баржу із в'язнями потопили)⁹¹.

До наступу 3-ї польської армії 8 травня приєдналася 6-та стрілецька дивізія під командуванням полковника М. Безручка, яку сформували з галичан і наддніпрянців в лютому–квітні 1920 р. у Бересті. На честь звільнення української столиці (до речі, без жодного пострілу) 9 травня козаки дивізії взяли участь в урочистостях на Хрещатику. Парад, на якому були французькі військові аташе, приймав командувач 3-ї армії генерал Е. Ридз-Смігли. Поруч стояв М. Безручко, козаки якого напередодні розквартирувалися в будинку Костянтинівського військового училища на Печерську⁹². Того ж дня вийшли перші номери газет «Громадське слово» і «Киевские новости» (опублікували відозви до українського народу Головного отамана військ УНР С. Петлюри, начальника Польської держави Ю. Пілсудського). Українські вояки сумлінно несли гарнізонну службу в місті, населення якого особливо прихильно зустрічало виступи дивізійного духового оркестру на схилах Дніпра, в Купецькому саду. 16 травня козаки побували на концерті «Дніпросоюзу» в Купецькому зібранні (нині філармонія), де пролунали український і польський національні гімни. У ці дні в місті знову відкрили клуби, кінозали, театри (серед них два польських); розпочали відновлення пам'ятника княгині Ользі. На Байковому цвинтарі поховали 114 польських вояків, які загинули в боях за Київ⁹³. У столиці також створили дві військові комендатури – польську на чолі з підполковником Ю. Ольшиною-Вільчинським, українську – на чолі з сотником О. Громико. Начальником гарнізону призначили українського генерала І. Феденяка-Білинського⁹⁴. Коли ж стало відомо про прорив Першої кінної армії С. Будьонного на Житомир, Ю. Пілсудський наказав Е. Ридз-Смігли відступити з Києва до ріки Тетерів. Відхід військ пройшов організовано 10–11 травня під прикриттям українських дивізій⁹⁵.

Не секрет, що радянська пропаганда тривалий час популяризувала «нечуване хижацтво» поляків у місті⁹⁶. Однак ні водопровід, ні електростанцію, ні телеграф, ні Володимирський православний собор вони не підривали, жорстоко карали

Tuchola 1914–1923. Obóz jenców i internowanych / opr.: Z. Karpus, W. Rezmer. Toruń, 1997. S. XXVI–XXVII.

⁹¹ ААН. Ambasada RP w Moskwie. Sygn. 107. К. 39; Максимук І. Кожухів. Львів, 1930. С. 51–97; Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків, 2015. С. 302–319.

⁹² Самутин П. Київ 1920 року. *Вісті комбатанта*. 1974. № 1. С. 24–25; Руккас А. Разом з польським військом... С. 62–63.

⁹³ Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування у ньому польських військ (травень–червень 1920 р.). Київ, 2002. С. 158–165; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920 / pod red. J. Kasprzyka. Warszawa, 1997. S. 39–40.

⁹⁴ Руккас А. Польсько-український військовий союз 1920 р. *Польсько-українсько-військова співпраця протягом історії*. Київ, 2018. С. 211.

⁹⁵ Stępień S. Symon Petlura – życie i działalność. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Zesz. 3. S. 50–51.

⁹⁶ Троцкий Л. Как сражалась революция. Москва, 1924. Т. 2, кн. 2. С. 145; Документы внешней политики СССР. Москва, 1958. Т. 2. С. 565–566.

мародерів, не грабували синагог. Пошкодили лише окремі конструкції мостів через Дніпро, були випадки реквізицій у селян. У місті навіть залишили казну в карбованцях і польських злотих. Натомість вступ 11 травня до Києва Червоної армії започаткував масові розстріли залізничників, міщан, цензуру преси, спалах холери і тифу, різке подорожчання продуктів; «неугодних» відправили до перших радянських концтаборів⁹⁷. Унаслідок більшовицького авіабомбометання запалали військові склади в Дарниці, було пошкоджено ланцюговий міст⁹⁸.

Наступного дня після відступу з Києва у Вінниці сформували Командування етапів Війська польського в Україні на чолі з Я. Ромером. У цьому ж місті Ю. Пілсудський у неділю 16 травня зустрівся з С. Петлюрою, (незадовго до цього, 5 травня, вони бачилися на вокзалі в Бердичеві), прем'єром І. Мазепою, українською громадою й у виступі відзначив: «Польща, здобувши найбільший скарб на землі, тобто свободу, прагне відкинути все те, що свободі загрожує, якомога далі від своїх кордонів. І в блиску наших багнетів і наших шабель Ви не повинні вбачати нового нав'язування чужої волі. Прошу, аби Ви бачили в ньому відблиск Вашої свободи»⁹⁹. Щоправда, того ж дня І. Мазепа у колі політичних однодумців заявив, що такий Варшавський договір його не задовольняє, і 18 травня подав у відставку¹⁰⁰. «Священну війну» польським гнобителям, «польським панам» оголосив IV Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові 16–20 травня 1920 р., підкресливши, що «війна скінчиться тим, що Польща стане радянською»¹⁰¹.

У цей час особливу небезпеку на фронті становила Перша кінна армія (близько 30 тис. багнетів і шабель, 8 бронепотягів), яка зміцнилася за рахунок 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії (5 тис. багнетів) і Башкирської кінної бригади (400 багнетів і шабель), і XII армія. Водночас XIV армія була підсилена 8-ю кінною дивізією Червоного козацтва В. Примакова (1,7 тис. шабель), яку перекинули з південного Перекопу¹⁰². Прорив наприкінці травня будьонівцями лівого фронту 6-ї польської армії дав змогу супротивнику успішно просуватися вздовж залізниці на Коростень, Житомир, Бердичів¹⁰³. У ході боїв за залізничну станцію Ігнатпіль 19 червня відзначилися козаки 6-ї стрілецької дивізії (800 багнетів, 24 кулемети, 4 гармати), мужність якої оцінив Е. Ридз-Смігли¹⁰⁴.

Влітку Червоної армії вдалося також захопити Мінськ (11 липня), Вільно (14 липня), Гродно (19 липня) і перейти в ширший наступ на Варшаву і Львів. У ході боїв 7 липня неподалік від подільської станції Чорний Острів загинув начальник Генштабу Дієвої армії УНР полковник Є. Мешковський, якого згодом поховали в Тернополі. Командувач 6-ї польської армії генерал Я. Ромер на похороні заявив, що

⁹⁷ Лісевич І. У відблиску польських багнетів... С. 188–198, 204–207.

⁹⁸ Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1920. Київ, 2005. С. 133.

⁹⁹ Pilsudski J. Pisma zbiorowe. Warszawa, 1937. Т. 5. С. 159; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ, 2003. С. 410–411.

¹⁰⁰ Мазепа І. Україна в огні... С. 412–414.

¹⁰¹ Україна: хроніка XX століття... С. 140.

¹⁰² Руккас А. Разом з польським військом... С. 73.

¹⁰³ Будьонный С. Пройденный путь. Москва, 1965. Кн. 2. С. 125–127.

¹⁰⁴ Змієнко В. Роля нашої (6-ї Січової) Дивізії в українській державній справі та бої Дивізії. *Вісті комбатанта*. 1974. № 1. С. 31–32.

Є. Мешковський був мозком Української армії та душею українського народу¹⁰⁵. 12 липня польські частини зайняли оборону вздовж рік Стир і Збруч, готуючись до вирішального наступу на Тернопіль і Львів.

Незважаючи на союзні домовленості, між урядовцями та військовиками обох країн нерідко відбувалися непорозуміння. 12 липня 1920 р. Рада міністрів УНР на чолі з В. Прокоповичем несподівано переїхала з Кам'яця до Станиславова. Це викликало занепокоєння Варшави, яка вважала, що наддніпрянський уряд використає факт свого перебування на вказаній території для перегляду статусу Східної Галичини. Відтак проти ночі 15 липня сотні урядовців УНР і членів їхніх родин затримали й під польським конвоем 18 липня доставили до Тарнова, де й розквартирували. У цьому місті відбулося декілька засідань, зокрема 18, 20, 22 вересня, уряду УНР¹⁰⁶. 15 вересня частини Армії УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка форсували Дністер і за тиждень звільнили від червоноармійців частину території між Дністром і Збручем, разом із поляками здобули Старокостянтинів, взявши в полон 3 тис. бійців, 4 панцерні потяги, сотні вагонів з устаткуванням¹⁰⁷.

Кардинальна зміна ситуації на фронті дала підставу урядовим структурам УНР знову переміститися до Станиславова, де Кабінет народних міністрів УНР 28 вересня–28 жовтня провів низку засідань, в одному з яких (3 жовтня) взяв участь голова Директорії УНР С. Петлюра. Урядовці обговорили проблеми фінансування армії і державних службовців, а також розглянули інформацію голови Української надзвичайної дипломатичної місії у Польщі А. Ливицького щодо переговорів із Руським політичним комітетом і представниками уряду П. Врангеля, з яким прагнули узгодити антибільшовицькі операції. Зокрема, 18 листопада 1920 р. у подільському містечку Фрідріківка відбулося чергове урядове засідання за участю С. Петлюри, яке ухвалило: визнати доцільним, у разі необхідності, перехід армії та уряду на територію Волині, а не вглиб Польщі. Планувалося, що інтернованим старшинам залишать холодну зброю, уніформу і власне майно, водночас козаки мали скласти зброю. Втім, наддніпрянцям довелося знову повертатися до Тарнова, де 27 листопада було відновлено урядові засідання УНР, які намагалися вирішити нагальні проблеми інтернованих скитальців у Польщі¹⁰⁸.

Відбити Східну Галичину в українців і поляків: зовнішньополітичні плани більшовицької Росії

Політика радянської Росії щодо західноукраїнських земель у 1920 р. передбачала перенесення вогнища більшовицької революції на захід. Східну Галичину Москва розглядала як «ворота» для експорту революції до Польщі, Румунії, Чехії, Угорщини та інших країн Європи. Ще навесні 1919 р. охоплена ейфорією соціалістичних революцій в Угорщині та Баварії більшовицька Росія розробила плани щодо використання Червоної армії для експансіоністського походу в Центрально-Східну

¹⁰⁵ Прокопович Є. Життєпис генерала Є. Мешковського. *Героїчний бій під Чорним Островом*. Торонто, 1961. С. 5; Капустяньський М. Славетна дія під Чорним Островом. *За честь, за славу, за народ!* Торонто, 1978. С. 108–110.

¹⁰⁶ Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали: у 2-х т. Київ, 2006. Т. 2. С. 210, 216, 691.

¹⁰⁷ Там само. С. 286–288.

¹⁰⁸ Там само. С. 310, 319–320.

Європу. Тодішній командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко згадував про те, як 26 березня отримав наказ головнокомандувача Й. Вацетіса здійснити наступальну операцію 90 тис. червоноармійців з метою об'єднання з радянською Угорщиною Бели Куна. Планувалося формування спільного фронту революцій радянських республік Росії, Угорщини, Баварії¹⁰⁹. У ті ж дні військовий міністр радянської України М. Подвойський у наказі № 227 від 8 квітня 1919 р. з пафосом зазначав: «Весняний потік пролетарської революції широко розливається, і хвилі Червоної армії б'ють у підвалини уряду Румунії, Галичини, Польщі, Австрії та Німеччини»¹¹⁰. Московська газета, орган ЦК РКП(б) «Правда» на першій сторінці під назвою «Західні перспективи» аналізувала можливості «встановити безперервний суцільний зв'язок Росії з радянською Угорщиною через «радянське повстання в Галичині», покликаючись на відверте висловлювання державного діяча радянської України, члена Реввійськради XIII армії Г. П'ятакова: «Без Галичини ми не можемо встановити зв'язки з Угорщиною, що дуже потрібні нам і Угорській радянській республіці»¹¹¹. Врешті похід Червоної армії через Галичину в Угорщину санкціонував голова Раднаркому РРФСР В. Ленін¹¹².

При ворожому ставленні до Польщі уряд більшовицької України на чолі з Х. Раковським, до якого входили В. Затонський і О. Шумський, не міг не брати до уваги існування Галицької держави (ЗО УНР) та її 100-тисячної армії, яка вела збройну боротьбу з Польщею. Тож у Москві й Харкові робилися спроби (однак безуспішно) домовитися з керівництвом ЗУНР щодо пропуску більшовицького війська в Угорщину та Румунію, творення союзу з робітничо-селянськими республіками України й Угорщини¹¹³. Проте антирадянський виступ повстанської армії М. Григор'єва на півдні України, генеральна травнева офензива польського війська на Галицькому фронті й відступ Галицької армії у липні 1920 р. за Збруч кардинально змінили геополітичну ситуацію. Плани Москви довелося відкласти, однак вони залишилися на порядку денному в програмі В. Леніна, який, підсумовуючи діяльність Кремля на польсько-галицькому дипломатичному напрямку в 1919–1920 рр., зазначав: «Отримуючи Східну Галичину, ми дістали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали сусідами прикарпатської Русі, яка кипить більше, ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштовху, щоб запалала революція... Ми чудово розуміємо, що ставка зроблена велика, що ми сильні, що ми, беручи Галичину..., розвиваємо дорогу революції. За це варто повоювати»¹¹⁴.

Підготовку нового вторгнення в Галичину військово-політичне керівництво радянських республік Росії та України почало навесні 1920 р. Партконференція 23 квітня у Києві створила Галицький оргкомітет КП(б)У (Галоргком), який був уповноважений керувати підпільною «революційною боротьбою в тилу ворога»,

¹⁰⁹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 280.

¹¹⁰ Гражданская война на Украине. Киев, 1967. Т. II. С. 314–315.

¹¹¹ Правда. 1919. 26 марта.

¹¹² Ленін В. І. Дати життя і діяльності В. І. Леніна (12 березня – 27 червня 1919). *ПЗТ*. Т. 38. С. 522–523.

¹¹³ Під прапором Жовтня / за ред. О. Ю. Карпенка. Львів, 1957. Т. 1. С. 104–106.

¹¹⁴ Ленін В. Политический отчет ЦК РКП(б). Стенограмма выступления на IX конференции РКП(б) 22 сентября 1920 г. *Исторический архив*. Москва, 1992. № 1. С. 22–24.

тобто у Польщі. До його складу ввійшли поляк Ф. Кон (голова) та кілька галичан-українців – М. Левицький, М. Баран, В. Порайко (командувач ЧУГА). У час переходу Червоної армії в наступ на польському фронті Галоргком переконував В. Леніна: на Прикарпатті «такий вдячний ґрунт для комуністичної роботи і для революції, що наближення радянських військ до старих кордонів Австрії буде початком справжньої комуністичної революції в Галичині»¹¹⁵.

Про зацікавленість ленінського керівництва Галичиною свідчить творення низки партійно-пропагандистських органів: Галбюро при ЦК РКП(б), Галбюро при губернських парткомітетах Росії для праці серед 80 тис. галицьких біженців і колишніх військовополонених, Галбюро при політвідділах (резервної армії в Казані та фронтових 12-ї та 14-ї армій, націлених на Львів), які мали пропагувати серед українців і поляків «визвольний» характер походу Червоної армії у Східну Галичину.

Бої союзних військ під Львовом

Нові загарбницькі плани Кремля почали реалізовуватися влітку 1920 р., коли в ході війни проти Польщі Червоної армії вдалося переламати невдалий початок операції та перейти в широкий наступ на Варшаву і Львів.

Конгрес Комінтерну, що відбувся того року в Москві за участю кремлівського верховода В. Леніна, налякав повоєнний світ ухвалою: «Міжнародний пролетаріат не вкладе меч у піхви до того часу, поки Радянська Росія не включиться ланкою у федерацію радянських республік всього світу»¹¹⁶. Першим етапом світової пролетарської революції, заявив 21 липня 1920 р. В. Ленін червоноармійцям, мав стати «шлях в Угорщину, Польщу і Німеччину... через Галичину». Кремль планував зробити Львів столицею Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Як уже зазначалося, завчасно створили і її уряд – Галревком на чолі з В. Затонським. Отже, у ході загального наступу війська Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим (майбутнім маршалом, знищеним у 1939 р.) і членом Реввійськради Й. Сталіним наприкінці липня 1920 р. вступили на територію Східної Галичини. Головною ударною силою фронту стала Перша кінна армія, яка 26 липня у важкому бою тимчасово зайняла Броди і розгорнула наступ на Львів¹¹⁷. До її складу входили кінні дивізії: 4-та під командування Ф. Літунова (після його загибелі 19 серпня – С. Тимошенка), 6-та Й. Апанасенка, 11-та Ф. Морозова, 14-та О. Пархоменка, особлива кінна бригада К. Степного-Спіжарського, гарматні, технічні частини, бронепоезди. Крім того, в оперативне підпорядкування їй передавалися 45-та, 47-ма і 61-ша стрілецькі дивізії та окрема кінна бригада Г. Котовського.

Однак шлях на Львів виявився непростим. С. Будьонний постійно скаржився О. Єгорову на сильний опір поляків. У відповідь отримав телеграму, підписану О. Єгоровим і Й. Сталіним, із наказом зайняти Львів не пізніше 30 липня, що було, очевидно, нереальним. 4 серпня газета «Красный кавалерист» видала бажане за дійсне: «Столиця польських панів ось-ось стане столицею Радянської Польщі ...

¹¹⁵ Під прапором Жовтня. Т. 1. С. 332.

¹¹⁶ Манифест Второго Конгресс Коммунистического Интернационала. *Коммунистический Интернационал*. 1920. № 5–6. С. 161.

¹¹⁷ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). Ф. 245. Оп. 1. Д. 66. Лл. 41–42; Zakrzewski B. Bitwa o Brody (26 lipca – 5 sierpnia 1920 roku). *Militaria XX wieku. Wydania Specjalnie*. 2013. Nr 2 (30). S. 10–21.

А тут в Галичині вже стукають наші війська у брами Львова. Столиця галицьких поміщиків не сьогодні-завтра стане столицею Радянської Галичини». Мінський «Пролетар» 11 серпня натхненно переконавав: «На черзі столиця Наддністрянської України – Львів, якому недовго чекати червоні прапори радянської влади над кам'яним Львовом на ратуші». 15 серпня 6-та кінна дивізія Й. Апанасенка вийшла до берегів Буга в районі Буська, відкинула польські частини за річку і зайняла містечко, де С. Будьонний розмістив свій штаб. Того ж дня досягли Бугу 11-та кінна дивізія Ф. Морозова у районі Сокаля і 14-та О. Пархоменка під Добротвором. На цей час Перша кінна армія мала у бойовому строю 25,2 тис. шабель, 420 кулеметів, 10 літаків¹¹⁸. Саме по берегах Бугу проходив головний рубіж оборони галицької столиці.

Більшовицьким військам у Галичині протистояв Південний фронт під командуванням генерала В. Івашкевича у складі польської 6-ї армії генерала В. Єджевського і частин союзної Армії Української Народної Республіки під командуванням М. Омеляновича-Павленка (загалом 30 тис. вояків, 1400 кулеметів, 550 гармат, 100 танків, 10 літаків і 16 бронепоездів¹¹⁹), що відбивала атаки червоноармійців у районі Дністра. Зауважимо, що в період війни Польщі і ЗУНР генерали очолювали протилежні війська. Головні зусилля союзників були зосереджені проти радянської XIV армії на південь від Львова. У середині серпня супроти Кінної армії діяли частини 5, 6 і 13-ї дивізій піхоти, які мали лише близько 11 тис. багнетів і 3 тис. шабель. Їхні бойові дії підтримували 6 бронепоездів і 50 літаків із клепарівського летовища у Львові, пілотами яких були здебільшого добровольці з Франції та США. Отож, вони чи не найбільше дошкуляли червоним кіннотникам. С. Тимошенко доповідав, що від нальотів авіації за один день втратив близько 200 бійців. Але коли кіннотники вийшли на Буг, ці війська відступили в бік Перемишля і Кристинополя – Белза, залишивши львівський напрям майже оголеним. Його прикрили частини так званої Добровольчої армії, які відіграли головну роль в обороні Львова.

Формування цієї армії розгорнулося у Польщі за ініціативою Ю. Галлера. У липневі дні окружний інспекторат на чолі з генералом Р. Лямезаном і полковником Ч. Мончинським розпочав створювати «малопольські відділи» Добровольчої армії у Львові. До вербувальних пунктів у казармах на Замарстинівській та у школі Г. Сенкевича за два тижні зголосилося 18 тис. добровольців, з них 6 тис. колишніх вояків австрійської армії, не мобілізованих до війська за віком. На формування Добровольчої армії мешканці Львова зібрали 2 млн корон, ще 5 млн – Комітет Оборони. Польські нафтовики Бориславського басейну пожертвували 50 млн корон і 1,5 тис. коней. Завдяки патріотизму польського населення у Львові та теренах, окружним інспекторам було сформовано 238-й і 240-й полки піхоти, 209-й і 214-й кінні полки, три дивізії артилерії, окремий Львівський полк кінноти, два автомобільні батальйони стрільців, штурмову, саперну, санітарну сотні та інші підрозділи¹²⁰. Полки і батальйони очолили досвідчені офіцери Р. Абрагам, М. Снядовський, В. Беліна-Пражмовський, С. Татар-Тшесньовський, Ч. Мончинський, Б. Зайончковський та інші, які мали фронтовий досвід Першої світової і польсько-української воєн.

¹¹⁸ РГВА. Ф. 245. Оп. 1. Д. 117. Лл. 41–42.

¹¹⁹ Łukomski G., Polak B., Wrzosek M. *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*. Koszalin, 1990. T. 2. S. 96–97.

¹²⁰ *Polskie tradycje wojskowe / pod. red. J. Dyskanta*. Warszawa, 1995. T. 3. S. 406.

Крім того, до лав захисників Львова зголосилося більше 20 тис. юнаків і дівчат – студентів, гімназистів, харцерів, з яких створено запасні та охоронні батальйони. Після двотижневого вишколу частини польських добровольців вирушили на фронт, де зайняли оборону по берегах р. Буг (Кам’янка-Струмилова – Красне).

Силами кінармії вдалося зламати перший рубіж оборони й підступити до міста за 12 км. Дії польської піхоти і кавалерії ефективно підтримували літаки ескадри, яка базувалася у Львові. Отже, просування до міста з трьох сторін проходило із запеклими боями, насамперед 17 серпня під Задвір’ям, яке ввійшло в історію війни як польські Фермопіли. Того дня батальйон капітана Б. Зайончковського (близько 300 вояків) вступив у бій з частинами 6-ї кінної дивізії Й. Апанасенка, розгромив чотири ескадрони кінноти і зайняв Задвір’я. За наказом командування його 54-й полк відступив, бо червоні кинули сюди близько тисячі кіннотників. У нерівному поєдинку майже всі польські оборонці загинули, а капітан і кілька офіцерів, щоб уникнути полону, застрелилися. Живих, поранених і трупів кіннотники добивали шаблями і ланцюгами, дострілювали, грабували вбитих¹²¹. На місці загибелі 318 польських вояків згодом спорудили пам’ятний знак, який зберігся до наших днів. Як свідчили червоноармійські донесення, загалом Львів обороняло 4 польські піхотні дивізії, 2 кавалерійські дивізії, 8 бронепоездів¹²².

Розмістивши штаб армії у підміських Борщовичах, С. Будьонний призначив генеральний штурм Львова на 8 год 19 серпня. У цей день 6-та, 11-та дивізії і особлива бригада атакували місто зі сходу і півдня. Причому Й. Апанасенко завдавав удару зі сходу через Миклашів вздовж залізниці Львів – Красне. Ф. Морозов наступав через Чижиків на Винники. Особлива кінна бригада – на Лисиничі, 14-та дивізія О. Пархоменка просувалася на Куликів, а 4-та С. Тимошенка – обходила Львів із півночі й відкидала противника на Яворів¹²³. Це була остання спроба оволодіти великим містом і виправдати самочинну затримку Кінної армії від походу на Люблін. У ті дні, 22 серпня 1920 р., московська «Правда» писала, що Львів ось-ось буде радянським. Про становище у місті 18 серпня зазначалося: «У Львові панує жахливий хаос. Найзаможніші жителі покидають місто. Втекли купці, чиновники, інтелігенти. У місті залишилася чернь, яка грабує покинуті квартали. У місті голод. Єврейське населення тікає в гори».

Виникає питання, яку позицію у цей час займали українці міста (близько 27 тис. осіб із 220 тис. міщан). Нагадаймо, що Львів зайняли поляки у ході війни 1918–1919 рр., яка закінчилася поразкою українців. Тисячі галицьких українців перебували в польських таборах. Отже, про активну підтримку поляків не могло бути й мови. Але підтримки й Червоній армії вони не виявляли, зайнявши вичікувальну, нейтральну позицію. В жодному із московських архівів не виявлено документів, які б підтвердили радянський міф про зв’язки львів’ян із командуванням Кінної армії, підготовку антипольського повстання у місті, існування повстанського центру¹²⁴.

¹²¹ Pogonowska Y. Bój o Lwów. Gdańsk, 1921. S. 3–7; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920. S. 41–42; Nicieja S. Zadworze – polskie Termopile. Kraków, 2000. S. 3–7; Прушиньський М. Драма Пільсудського... С. 131.

¹²² Золототрубов А. Буденный. Москва: Молодая гвардия, 1983. С. 116–117.

¹²³ РГВА. Ф. 245. Оп. 3. Д. 117. Лл. 15–16; Українська РСР в період Громадянської війни 1917–1920 рр. Київ, 1970. Т. 3 / редкол.: А. Д. Скаба та ін. С. 334.

¹²⁴ Золототрубов А. Буденный. С. 116–117.

На ставленні людності Галичини до наступу червоних позначилися складні переплетіння національних і соціальних суперечностей. Не тільки серед українців і євреїв, але й серед поляків було чимало приваблених соціальною демагогією більшовизму. Вояки Дієвої армії УНР, які воювали разом із Польщею на Наддністрянщині, розуміли всю важливість протистояння експансії російського комунізму. Натомість львівські українці зайняли вичікувальну позицію: не підтримувати Червоної армії, але й не ставати на бік поляків, боротьба з якими не закінчилася.

Впродовж 19 серпня точилися бої на рубежі Дорошів – Дубляни – Миклашів – Пруси (Ямпіль) – Чижиків, але пробитися до міста будьонівцям не вдалося. Поляки зустрічали кіннотників організованим цілним вогнем. Командири доповідали С. Будьонному про великі втрати. Водночас Москва вимагала врешті-решт покинути Львів і рушити на Люблін. Відтак знервований командарм наказав відступити. Наступного дня він телеграфував до Москви Народному комісару з військових та морських справ Л. Троцькому: «Пристаю до виконання директиви фронту 5020»¹²⁵. Тобто до походу на Люблін, коли вже Варшавська битва закінчилася нищівною поразкою Червоної армії, дивізії якої під ударами поляків покотилися на схід. Відтак Перша кінна армія 19 серпня відступила в район Сокала – Володимира-Волинського, готуючись до наступу на Грубешів, який захопила 21 серпня. Тоді ж кінноармійці форсували Буг під Кристинополем, а 6-та українська кінна дивізія перенеслася під Замостя. 26 серпня відбито наступи червоноармійців під Грубешовом, Комаровим, Томашевом, Угневим¹²⁶.

Завдання оволодіти Львовом переклали на XIV армію І. Уборевича. Так, 24 серпня О. Єгоров наказав йому якнайшвидше зайняти місто. Утім, через два тижні Червона армія сама спішно відступила за Збруч. Отже, безпосередньо в боях під Львовом втрати захисників були незначні – десь 1,5 тис. вояків (частину з них поховали на міському Цвинтарі орлят). Зустрівши завзятий опір львів'ян, насамперед добровольців із двотижневим вишколом, червоні кіннотники, напевно, не дуже рвалися проливати кров за «світову республіку Рад». Мотивація захисників Львова виявилася вагомішою.

За бої 1918–1919 і 1920 рр. Польська держава нагородила Львів найвищим орденом – Віртуті Мілітарі. Святкове вручення нагороди відбулося за участю маршалка Ю. Пілсудського, президента міста Ю. Ноймана, арцибіскупа Римокатолицької церкви Ю. Більчевського 22 листопада 1920 р. на Мар'яцькій площі, біля пам'ятника А. Міцкевичу. Розпочалося спорудження польського військового меморіалу на Личакові, а невдовзі українського меморіалу на Янівському цвинтарі. Для наступних поколінь поляків і українців ці меморіали стали чинником протилежних традицій. Нині ці могили громадсько-політичні діячі обох країн намагаються зробити місцем поєднання народів-сусідів.

Галицька соціалістична радянська республіка: політика денационалізації

Питання про формування майбутнього керівного органу Галицької соціалістичної радянської республіки – Галревкому – розглядали в Харкові ще 4 квітня

¹²⁵ РГВА. Ф. 245. Оп. 1. Д. 50. Л. 331.

¹²⁶ Olszański T. Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 154–155.

1920 р., тобто до початку радянсько-польської війни, на засіданні Тимчасового бюро ЦК КП(б)У за участю Х. Раковського, О. Шумського, С. Косіора та ін. Відтак ухвалили рішення сформувати Галревком у складі п'яти осіб, причому трьох обрати, а О. Устиновича та І. Сіяка призначити. Передбачалося, що Галревком «ніякого відношення не має до армії, ніяких прав і функцій органу влади й існує як політичне представництво»¹²⁷. Однак після квітневих подій на польському фронті, 11 травня 1920 р., Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь І. Сіяка, вирішило тимчасово Галревком не створювати. Галичан, які залишилися на території України, перекинути в Росію, сформувати з них запасну бригаду, а «надійні елементи використати для радянської роботи з метою підготувати їх для праці в Галичині». Щоправда, 30 червня 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У в Харкові таки ухвалили постанову про утворення Галревкому та курсів для 150 агітаторів, призначених для роботи в зайнятих районах Галичини. Однак щодо персонального складу Галревкому згоди не досягли. С. Косіор виступив категорично проти включення до нього колишніх старшин Легіону УСС, ГА і ЧУГА. Врешті Галревком сформували в Харкові 8 липня 1920 р. на спільному засіданні Галоркому і Політбюро ЦК КП(б)У в складі: В. Затонський (голова), М. Баран, А. Бараль, Ф. Конар, М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський¹²⁸. 15 липня Галревком ухвалив постанову про створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, тобто ще у час функціонування польської адміністрації в Галичині. Наступного дня після бесіди з В. Затонським В. Ленін на засіданні ЦК ВКП(б) затвердив склад і план діяльності, ухвалу про виділення йому 50 млн карбованців. 18 липня розповсюджено листівку «До селян і робітників Галичини!», в якій сповіщалося, що вони вже є громадянами радянської республіки й мають зустрічати «гідно і достойно пролетарську Червону армію»¹²⁹. Більшість україномовних і польськомовних листівок та військових газет тоді друкували в Кам'янці-Подільському, в штабі IV армії, куди В. Затонський виїхав із деякими членами Галбюро. Галревком розпочав свою практичну діяльність і проголошення декларацій та постанов лише після того, як зібрався майже у повному складі в Тернополі 8 серпня 1920 р. І. Немоловський доповів Галбюро при ЦК РКП(б) О. Пушкарю, що «Галревком в середині липня з Харкова виїхав до Вінниці, звідти до Жмеринки і прибув у Тернопіль 8 серпня»¹³⁰. На той час його члени ще жодного разу не збиралися у повному складі: В. Затонський як член Реввійськради 14-ї армії, був на фронті. Між іншим, 31 липня він також очолив Галоргом і в листі до С. Косіора писав: «Прошу відрегулювати питання про Галоргбюро. Я поки що самовільно оголосив себе головою замість Кона, хоча не його членом»¹³¹. К. Литвинович та І. Краснокутський перебували у Москві, Ф. Конар – у Києві. У Харкові, де містився уряд радянської України і ЦК партії, були лише І. Немоловський та М. Баран (деякий час). Вони й склали Галревком, про що свідчать підписи під усіма документами тільки І. Немоловського. Саме він писав 14 липня 1920 р. до

¹²⁷Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 12. Д. 681. Л. 59.

¹²⁸Там само. Л. 1; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 172. Арк. 1, 14.

¹²⁹Тишик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). Львів, 1970. С. 65–66.

¹³⁰Під прапором Жовтня. Т. 1. С. 344.

¹³¹РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 1. Л. 80.

Галбюро в Москві: «Реввійськрада Південно-Західного фронту запевняє, що за два тижні буде у Львові. Гоніть наших людей з Москви до Києва»¹³².

Неоднозначні документи про російський слід щодо творення Галревкому віднайдено у фондах IV армії Російського державного військового архіву. Серед них – протоколи засідань Галбюро спільно з політвідділом армії. Один з них від 28 липня 1920 р. свідчить, що на засідання у Жмеринці за участю М. Горбунова (член Реввійськради IV армії), М. Барана, Н. Гірняка, О. Паліїва, Ф. Конара було ухвалено: «Галбюро при політвідділі К. Литвиновича, І. Немоловського вважати Галревкомом»¹³³. За кілька днів, 31 липня, В. Затонський телеграфував Й. Сталіну та С. Косіору: «Прошу відрядити до мене галичан. Тут в Галревкомі страшне безлюддя»¹³⁴. Нарешті, у постанові засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1920 р. за участю С. Косіора, Г. Петровського, В. Чубаря прийнято рішення утворити у Львові нелегальний партійний центр – ЦК КПСГ у складі: В. Затонський, М. Баран, Ф. Конар, М. Левицький, О. Шумський, К. Литвинович, І. Немоловський, І. Краснокутський та ін., всього 12 осіб, а також Галревком¹³⁵. Згідно з повідомленням Польового управління IV армії, В. Затонський виїхав до Тернополя 3 серпня 1920 р. і лише 11 серпня 1920 р. у цьому місті відбулося засідання ЦК Комуністичної партії Східної Галичини, яке затвердило склад Галревкому на чолі з В. Затонським¹³⁶.

Зазначимо, що Москва і насамперед політуправління фронту й армій прагнули сформувати у галичан – українців і поляків – позитивне уявлення про Червону армію і більшовицьку Росію. 1 серпня 1920 р. начальник політвідділу IV армії Мірошніченко, члени Реввійськради армії В. Затонський і М. Горбунов надіслали у війська певні директиви. В одній з них, покликаючись на вимогу Й. Сталіна, вони зобов'язували: при вступі в Галичину з повагою ставитися до її населення, оскільки «наша мета не завоювати край, а визволити від поляків самостійну дружню державу». Вимагали слідкувати за поведінкою червоноармійців, не допускати грабунків і насильства, навіть вступати в села і міста з українськими піснями. Звертали особливу увагу на 8-му, так звану Червонокозачу кінну дивізію. Її командир В. Примакову М. Горбунов і В. Затонський персонально наказували: «Звернути особливо серйозну увагу на поведінку кіннотників при вступі в Галичину»¹³⁷. Однак ці вказівки не виконувалися, про що свідчила брутальна поведінка червоних козаків на Тернопіллі та Прикарпатті в серпні–вересні 1920 р. як проти місцевих українців, так і проти поляків та євреїв.

Згідно з більшовицькими поглядами на місцеве самоуправління, владу зосредили у надзвичайних органах – ревкомах (організовано 20 повітових і 1150 сільських). Зазвичай їх обирало населення на сходинах під контролем військових або чекістів¹³⁸. Керуючись ідеями пролетарського інтернаціоналізму, Галревком підтримував обрання до місцевих ревкомів, інших органів влади не лише українців, але й

¹³² РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 14.

¹³³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 1. Л. 78.

¹³⁴ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 27.

¹³⁵ Там само. Л. 13.

¹³⁶ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 681. Л. 28.

¹³⁷ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 38.

¹³⁸ Там само. Л. 29, 31, 36.

зубожілих поляків і євреїв, як це сталося в Перемишлянах, Поморянах, Стрию та інших населених пунктах Львівщини. Поляки А. Бараль, К. Литвинович, Я. Губер працювали також у центральних органах влади республіки¹³⁹. Членами ревкомів забороняли обирати польських війтів, священнослужителів, службовців і агентів колишньої поліції та жандармерії, а також «експлуататорів чужої праці» (підприємців, банкірів та ін.). Аналізуючи декрети Галревкому у ті дні, пересвідчуємося, що вони нагадують відповідні документи Раднаркомів радянських Росії й України, тобто відірвані від реальності, не забезпечені діяльністю виконавчих структур.

Декрет № 1 Галревкому не лише змінив державний устрій і польську владу, але й декларував ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, передачу у «всенародну власність» фабрик, заводів, банків, рудників. Однак влада націоналізувала не лише великі і середні промислові підприємства, але й дрібні, зокрема побутові та торговельні, що завдало багатьом польським і єврейським підприємцям значної економічної і моральної шкоди. Контроль за виробництвом почали здійснювати фабрично-заводські комітети, наспіх обрані профспілки. Для прискорення відбудови господарських об'єктів, ліній зв'язку влада організувала комуністичні суботники і недільники. Зареєстрованим безробітним почали надавати грошові допомоги або харчові пайки¹⁴⁰.

Практично не вирішувалося деклароване право на землю. Лише частина зубожілих селян дістала наділи землі, які було націоналізовано у заможних поляків, власників фільварків і монастирів, насамперед римо-католицьких. Водночас розпочали створення перших сільськогосподарських комун, до яких переважно вступали безземельні або малоземельні українські селяни.

Окремим декретом скасували обов'язкову державну мову, а всі мови населення оголосили рівноправними. Впровадження державної мови урядом ЗУНР засуджували як антинародне. Діловодство в органах влади вели найпоширенішими мовами – українською і польською; основні законодавчі акти видавали головними мовами краю – українською, польською і єврейською (ідиш). Ворогами народу оголошено тих, хто пропагував «національну ворожнечу і ненависть серед пролетарських мас»¹⁴¹.

Згідно з декретом № 18 від 28 серпня 1920 р. правопорядок у республіці мали здійснювати нові народні суди і з'їзди народних суддів, революційні трибунали, касаційний трибунал. Судові органи мали комплектувати виключно із середовища трудового населення без різниці національності, віросповідання чи статі. На той час не вистачало професійних суддів і адвокатів, оскільки майже всі польські службовці виїхали на захід. Тому нерідко юридичну практику провадили відділи правної поради при ревкомах, які мали реорганізовуватися в народні суди. Однак запланованого реформування судочинства так і не провели¹⁴².

Важливою функцією Галревком вважав боротьбу з «контрреволюційними елементами». Ще наприкінці липня І. Немоловський надіслав прохання до Реввійськ-ради IV армії «організувати два концтабори: у Вінниці – для лояльних галичан,

¹³⁹ Klimecki M. *Galicyska Socjalistyczna Republika Rad*. S. 148–149.

¹⁴⁰ Тищик Б. *Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.)*. С. 111–115.

¹⁴¹ Там само. С. 74.

¹⁴² Там само. С. 100–106.

і в Харкові – для ненадійних»¹⁴³. У ті дні В. Затонський звернувся до Харкова з проханням надіслати «для організації чекістської роботи» з Одеси Н. Яковлева (Епштейна), який у 1919 р. був членом Реввійськради IV армії, і, як вважав голова Галревкому, добре зарекомендував себе під час очистки Одеси від «ворогів радянської влади і розбирається в проблемах Галичини»¹⁴⁴.

Вже 3 вересня завідувач відділу Галревкому М. Левицький надіслав до Москви перший звіт про діяльність органів Надзвичайної комісії у Галичині. Він повідомляв, що в повітах утворено ревкоми, які тісно пов'язані з Галицькою Надзвичайною Комісією і мають завдання боротися з контрреволюціонерами, саботажниками, спекулянтами, шпигунами та ін. У доданій «Інструкції» визначено форми і методи: обшуки, арешти, облави, конфіскація майна арештованих, нагляд за людьми, адміністративні і кримінальні кари.

Крім того, додано списки осіб у Тернополі, які підлягали репресіям. Вони розподілялися на класи: 1. Власники підприємств, аптек, поміщики (всього 61 особа – вказані прізвища, домашні адреси); 2. Власники землі, шевці, пекарі (61 особа); 3. Купці (48 осіб). Окремий список визначав «буржуазний елемент» – 21 купця, шинкарів, переважно євреїв і поляків¹⁴⁵. Лише радикальна зміна на фронті – широкий контрнаступ польського війська – не дав Галицькій Надзвичайній комісії «очистити» місто від «ворогів народу». Особливе обурення галичан викликало залучення «буржуазії» до примусових робіт, а також масові реквізиції коней, майна заможних міщан. Так, наприклад, в тернопільського міщанина-єврея Тайхмана 28 серпня реквізовано 382 срібні та золоті предмети. Частину з них, зокрема годинники, В. Затонський полюбляв видавати підлеглим – шоферам, провідникам службових вагонів. Реквізовані мило, сірники, чай, шоколад, вино, тканини, сорочки переважно реалізовували через магазин. Мед і пиво передавали війську і безкоштовним їдальням¹⁴⁶.

Відзначимо і те, що у дні «соціалістичних перетворень» постановою Політбюро ЦК КПГ від 10 вересня Комуністична партія Східної Галичини (близько 230 членів і 250 кандидатів) була розпущена як «засмічена» інтелігентськими та міщансько-націоналістичними елементами»¹⁴⁷.

Нова влада обмежила суспільну роль і соціальні функції Римо-Католицької і Греко-Католицької Церкви. Декретом № 2 від 1 серпня 1920 р. Галревком відокремив Церкву від держави і школи, оголосив народним добром всі мастки церков та релігійних організацій, декларував свободу віри і свободу невизнання жодної віри, заборонив будь-які церковно-релігійні обряди в державних установах і громадських організаціях. Реєстрацію шлюбу, народження і смерть людей передано від церкви до місцевих органів влади¹⁴⁸.

Окремі історики закидають Галревкому нерішучість щодо «організації Червоної Галицької Армії»¹⁴⁹. Але ж спеціальною постановою Галревкому, який не міг діяти самостійно без згоди Москви і Харкова, було проголошено «мобілізацію

¹⁴³ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 3.

¹⁴⁴ Там само. Л. 39.

¹⁴⁵ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 62. Д. 3. Л. 4–16.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1–6; Спр. 39. Арк. 3–7.

¹⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 23.

¹⁴⁸ Під прапором Жовтня. С. 371–372.

¹⁴⁹ Кічий І. Нові дані... С. 125.

в Галичині не проводити, добровольців приймати обережно»¹⁵⁰. На наш погляд, це було пов'язано з недовірою до галичан – поляків і українців, особливо після квітневих подій 1920 р. за участю ЧУГА на польському фронті. Зрештою, незважаючи на оптимістичні заяви, що українське і польське населення західного регіону з нетерпінням чекає Червону армію, щоб здійснити революційні перетворення, В. Затонський і його оточення в Галичині пересвідчилося, що насправді ситуація зовсім інша. Не випадково чимало уваги було приділено організації репресивних органів Галицької надзвичайної комісії та місцевих ревкомів.

Галревком намагався залучати до радянзації краю галичан з Росії та України. Багато з них були або вважалися формально комуністами. На початку серпня В. Затонський засипав телеграмами й листами В. Леніна, Л. Троцького, Ф. Держинського, Галбюро при ЦК РКП(б), благаючи скеровувати до Тернополя сформовані у Казані в Запасній армії галицькі частини, ув'язнених у Кожухівському концтаборі (під Москвою) старшин ЧУГА і взагалі галичан, передусім членів партії. Москва з розумінням ставилася до його прохань. 10 серпня секретар ЦК РКП(б) М. Крестинський розіслав усім губернським парткомам Росії телеграми: «У зв'язку з утворенням Радянської влади у Східній Галичині... ЦК пропонує в дводенний термін провести мобілізацію всіх комуністів-галичан (уродженців Східної Галичини й русинів з Буковини) віком 18–40 років і скерувати їх у розпорядження ЦК РКП(б). Сімей з собою не брати»¹⁵¹.

Невдовзі завідувач військового відділу Галревкому М. Баран доповідав В. Леніну в Москву і Й. Сталіну до Харкова: з Казані прибув і розміщений поки що у Вінниці перший галицький запасний батальйон кількістю 1 539 бійців, який буде поповнено. Сформовано й озброєно три стрілецькі галицькі батальйони по 300 бійців у кожному, два з яких скеровано до Тернополя, один – до Чорткова. На території Галичини формуються військкомати, зокрема в Тернополі, Чорткові, Гусятині, Заліщиках, Борщеві, Збаражі, Теребовлі, які приступили до роботи¹⁵².

Зазначені військкомати приймали до війська лише добровольців. Згідно з радянськими джерелами, до Червоної армії зголосилися по кілька осіб від села: у Підгаєцькому повіті 300, Бродівському – 200, Теребовлянському – 176, Гусятинському – 36 осіб¹⁵³. З місцевих добровольців та прибулих з Казані вояків у Тернополі сформували новий військовий гарнізон. 8 вересня В. Затонський повідомляв Реввійськграду XIV армії, що «охорону м. Тернополя, вартову службу і патрулювання здійснюють 1-й і 2-й галицькі батальйони... Формуємо новий батальйон». Він доповідав також Й. Сталіну, що в Тернополі сформовано 1-шу Галицьку стрілецьку бригаду¹⁵⁴. Загалом до Червоної армії вступило небагато галичан. Чоловіків-українців і поляків не вистачало в містах і особливо в селах ще від часів Першої світової війни.

Оборона Замостя під орудою Марка Безручка

Вересневому наступу польсько-українських військ передували жорстокі бої під Замостям. Зокрема за 33 км до галицької столиці, в районі села і залізничної станції Задвір'я, 17–31 серпня польські частини прийняли жорстокий бій (лише

¹⁵⁰РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 27.

¹⁵¹РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 3. Л. 57.

¹⁵²Там само. Д. 8. Л. 13–15.

¹⁵³Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. Київ, 1970. Т. 3. С. 356.

¹⁵⁴РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 8. Л. 104, 112, 124.

17 серпня – 6 атак 11-ї кавдивізії), у ході якого загинуло 318 вояків (більшість із них зарубані шаблями або загинули, закуті ланцюгами)¹⁵⁵. Кінній групі Й. Якіра тоді так і не вдалося оточити з півночі та півдня з одночасною атакою зі сходу бойові групи 3-ї та 6-ї польських армій під Львовом¹⁵⁶.

Після нищівної поразки Перша кінна армія (8,5 тис. багнетів і шабель) і XII армія (7,6 багнетів і шабель) помарширували в бік Грубешова, Замостя, Любліна. Оборonoю фортеці Замостя 29–31 серпня безпосередньо керував командир 6-ї стрілецької дивізії, полковник М. Безручко, в підпорядкуванні якого спершу було 700 багнетів і 150 шабель. Коли ж 28–29 серпня до міста прибули частини польської 10-ї піхотної дивізії (31-й піхотний полк, кавалерійські й артилерійські дивізіони), сили українських і польських оборонців фортеці зросли до 3,2 тис. багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат. Їхні дії підтримували три польські бронепотяги. У ході оборони особливо відзначився технічний курінь 6-ї дивізії, який збудував довкола міста три- та чотирирядну систему окопів із дротяною загорожею, довжиною 18 км, у яких розміщувалися бойові ланки опору. Українським саперам допомагали копати траншеї 3,5 тис. мешканців. Все це дало змогу відбити кілька відчайдушних наступів кінноармійців. Не перешкоджала польсько-українському війську група білогвардійців генерала М. Бредова, яка теж перебувала в залозі фортеці. Загальні втрати захисників міста становили від 200 до 250 вбитих і поранених. Втрати кінноармійців були значно більшими. В тилу будьонівців успішно рейдувала польська бойова група під командуванням С. Шептицького, яка 31 серпня вступила до міста. Кількаденний бій під Замостям дав змогу польському командуванню підтягнути свіжі частини й розпочати масштабний наступ у Галичині та на Волині. Натомість кінна армія відступила до Комарова, де зазнала нищівної поразки¹⁵⁷.

Після Замостя піхоту і кінноту 6-ї польської армії Південного фронту на львівському напрямку прикривала 7-ма авіаційна ескадра винищувачів під командуванням капітана С. Бастера, що дислокувалася на Левандівському летовищі під Львовом. Щоправда, бойові польоти, зокрема вздовж залізниці Львів – Задвір'я – Тернопіль, могла здійснювати лише половина з 32 літаків¹⁵⁸. Грізною зброєю на фронті стали польські бронепотяги: «Піонер» (район Миколаєва – Розвадова), «Стефан Баторій» (район Бібрки – Вибранівки), «Хоробрий» (район Рави-Руської – Жовкви), «Ураган» (район Красного – Куткіра), що активно взаємодіяли зі штурмовими батальйонами піхоти (250–300 вояків) при обороні міст і містечок. Їхні дії підтримували бронемашини і бронепотяги Дієвої армії УНР: «Кармелюк» (район Галича, Єзуполя, Ходорова), «Запорожець» (район Монастириськ), «Чорноморець» (район Ходорова)¹⁵⁹.

У ході контрнаступу польсько-українських військ 15–20 вересня 1920 р. фронт наблизився до Тернополя. Наступного дня члени Галревкому спішно виїхали з міста

¹⁵⁵ Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920. S. 41–42; Nicieja S. Zadworze – polskie Termopile. Kraków, 2000. S. 3–7.

¹⁵⁶ Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. С. 187–192.

¹⁵⁷ Руккас А. Разом з польським військом... С. 88–93; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. S. 352–586; Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. С. 223–314; Olszański T. Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. S. 156.

¹⁵⁸ Smoliński A. Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r. Toruń, 2000. S. 36–38.

¹⁵⁹ Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. S. 218, 227, 229, 251–252, 255, 604–606, 930.

на територію УСРР. 23 вересня у Вінниці Галревком самоліквідовано, а решту його коштів – майже 7 млн рублів, іноземну валюту, реквізовані золоті речі передано в місцевий радянський банк¹⁶⁰. За аналогічним кремлівським сценарієм (і теж невдало) спробували створити Тимчасовий польський революційний комітет на чолі з польськими комуністами Ю. Мархлевським і Ф. Дзержинським у Білостоці¹⁶¹. З ним намагався налагодити контакт Галревком, однак цьому перешкодили воєнні дії.

Зауважимо, що на міжнародній конференції у м. Спа (5–16 липня 1920 р.), яка відбувалася під час розгортання наступу більшовицького війська на Варшаву і Львів, прем'єр Польщі попросив голову дипломатичної місії ЗУНР у Парижі і Лондоні Степана Витвицького поінформувати Євгена Петрушевича про те, що Варшава готова погодитися на державну окремішність Східної Галичина у федерації з Польщею, а також надати окремий статус місту Львову¹⁶².

У час більшовицької окупації Східної Галичини, 3 серпня 1920 р., польське керівництво в особі голови уряду Вінцентія Вітоса, міністра пошти і телеграфу Владислава Тсесловича, Генерального делегата уряду Казімежа Галецького запросило на нараду до Львова авторитетних членів Львівської делегації УНР: Олександра Барвінського, Володимира Бачинського, Степана Біляка, Порфирія Буняка, Мирона Кордубу, Володимира Охримовича, Кирила Студинського, на якій запевнило гостей, що уряд вважає вирішення польсько-українського питання «однією з найважливіших, а разом найтрудніших справ». Прем'єр не гарантував, але пообіцяв розглянути всі скарги щодо переслідування українців, відновлення свободи преси і можливості запровадити українську мову як урядову, загалом перейти від «фактів до діла»¹⁶³. Утім, польські урядовці слова не дотримали.

Всередині вересня українські загони спільно з польськими вояками продовжили похід на схід, досягнувши 11 жовтня ріки Лозова, де й закінчилася бойова співпраця з польським військом. Причиною цього стало підписання в Ризі 12 жовтня 1920 р. угоди про перемир'я і прелімітарні умови майбутнього миру з радянськими республіками Росії та України, згідно з якою Варшава відмовилася від союзу з УНР, а також зобов'язалася не утримувати на своїй території ворожих для більшовицької Росії військових формацій – Дієвої армії УНР та інтернованих частин білої Росії. На жаль, офіційну делегацію УНР на ці перемовини не допустили, тому долю України вирішувала делегація маріонеткової УСРР. Утім, в її складі не виявилось жодного представника, який би вмів писати українською мовою, тому офіційний документ за неї писав член польської делегації, україномовний Л. Василевський. Там само в Ризі керівник російської делегації А. Йоффе цинічно заявив голові польської делегації Я. Домбському: Росія розуміє, що для Польщі необхідна галицька нафта, а для Росії – українське збіжжя. Зрозуміло, що в цей час Варшава опинилася в незручній ситуації, бо зобов'язалася припинити підтримку антирадянських угруповань Польщі. Коли ж журналісти західних видань запитали члена польської делегації С. Грабського про долю союзу з С. Петлюрою,

¹⁶⁰ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 5.

¹⁶¹Манусевич А. Очерки по истории Польши. Москва, 1952. С. 295–296.

¹⁶²Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914–1923 роках. Спогади. *Український історик*. 1995. № 1–4. С. 110.

¹⁶³Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Івано-Франківськ, 2011. Т. 5, кн. 2. С. 764; Кордуба М. Щоденники 1918–1925. С. 22–24, 305.

той відповів: польсько-український договір не ратифікований сеймом, а отже, є необов'язковим¹⁶⁴.

За умовами Ризького договору, до Польщі інкорпоровано 162 тис. км² українських етнічних земель із населенням близько 5 млн осіб; зафіксовано також ганебну відмову маріонеткового українського уряду Х. Раковського «від будь-яких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного в ст. 2» цього договору¹⁶⁵. Ще 11 листопада 1920 р. знесилені наддніпрянські дивізії форсували Збруч й опинилися на території Польщі, де були інтерновані в таборах Ланцута, Каліша, Щепйорно, Вадовиць, Олександрова Куявського, Пікуличів та ін.¹⁶⁶.

З метою унормування польсько-українських відносин після підписання Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. керівництво УНР, зокрема Міністерство закордонних справ, розробило план «формальної ліквідації» до 1 травня на території Польщі Ради Республіки (65 послів), уряду (14 міністрів) та його структур (1,7 тис. службовців), таборів інтернованої Армії УНР (3,5 тис. офіцерів, 11,5 тис. козаків). «Законспіровану» працю урядовців і парламентарів перенесли до новоствореного Українського Центрального Комітету у Варшаві (голова А. Лукашевич). Українській еміграції було рекомендовано видати червоні та білі картки перебування¹⁶⁷. На прохання членів Уряду УНР, поляків С. Стемповського і Г. Юзефського офіційна Варшава забезпечила перехід С. Петлюри до 31 грудня 1923 р. на нелегальне становище, аж поки він не виїхав до Будапешта (згодом проживав у Відні, Женеві, Парижі). Моральну підтримку наддніпрянцям надав Начальник Польської держави Ю. Пілсудський, відвідавши у травні 1921 р. табір українських інтернованих у Каліші. Згодом за сприяння Міністерства праці і суспільної опіки Польщі було створено Польське товариство допомоги українським емігрантам¹⁶⁸.

Завдяки підтримці Другого відділу Генштабу польського війська при Головній команді військ УНР на початку 1921 р. сформовано Партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю. Тютюнником, який у жовтні–листопаді здійснив 1500-кілометровий Другий зимовий похід. На жаль, чергова українсько-польська спроба підірвати більшовицький режим на Наддніпрянщині закінчилася поразкою¹⁶⁹.

Як бачимо, польсько-український військово-політичний союз виявився короткотерміновим. Україна в цей час була в міжнародній ізоляції. Завадила також прагматична політика країн Заходу, насамперед Великої Британії, яка неодноразово

¹⁶⁴ Skaradziński B. *Polski lata 1919–1920*. Warszawa, 1993. Vol. 2. S. 410–411.

¹⁶⁵ Документи внешней политики СССР. Москва, 1959. Т. 3. С. 244–246; Захарук Б. Проблеми кордону в контексті українсько-польських відносин доби національно-демократичної революції в Україні (1917–1923). *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 170–174.

¹⁶⁶ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. С. 7–113.

¹⁶⁷ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924). С. 462, 465; Завада І. Ризький договір і Україна. Київ, 2000. С. 149–155; Wiszka E. *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1930*. Toruń, 2004. S. 21–49.

¹⁶⁸ Skaradziński B. *Polski lata 1919–1920*. S. 410–412; Potocki R. *Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939)*. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 199.

¹⁶⁹ Верига В. Листопадовий рейд. Київ, 1995. С. 11–139; Голубко В. Останній шанс: Другий Зимовий похід Армії УНР 1921 р. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 167–168.

радила Польщі укласти мир із більшовицькою Росією. Паризька мирна конференція пропонувала сусіднім країнам не вести війни з Росією. Американська дипломатія теж не схвалювала планів Ю. Пілсудського щодо спільної з Україною антиросійської кампанії 1920 р. Усе це кардинально послаблювало український національно-державний табір, особливо після Ризького договору, заборони діяльності її екзилного уряду та Ради Республіки в Тарнові та Варшаві, ліквідації таборів інтернованої Армії УНР. Не забуваймо і те, що польська влада, порушивши союзні домовленості, не дозволила Наддніпрянській армії провести мобілізацію на Батьківщині. Мають рацію і ті польські дослідники, які вважають, що саме поразка київського походу і втома суспільства від кількарічної війни, в якій втрачено понад 200 тис. військовиків, змусили Ю. Пілсудського відмовитися на Ризьких перемовинах від створення незалежної від Росії Української держави¹⁷⁰. Очевидно, варто погодитися з польськими авторами і в тому, що для українців Ризький договір став тим, чим Брестський мир 1918 р. для поляків¹⁷¹ (згідно з його ухвалою Холмщина і частина Підляшшя мали відійти до УНР).

Восени 1921 р. за ініціативою польського дипломата графа Яна-Станіслава Лося, уродженця села Чижки на Львівщині, та посланця митрополита Андрея Шептицького отця Тита Войнаровського відбулися чергові українсько-польські перемовини щодо можливого надання Східній Галичині автономного статусу у складі Польщі, однак – знову безуспішно¹⁷².

Лише після відновлення незалежності України в її західному регіоні демонтували пам'ятники діячам Галревкому, червонокозачим командирам – В. Затонському, С. Будьонному, В. Примакову та іншим, «визволителям»-червоноармійцям в Олеську на Львівщині (неподалік середньовічного замку), які намагалися насадити владу маріонеткової Галицької СРР, а згодом і приєднати її до нової, уже ленінсько-сталінської Російської імперії. Відрадно, що відновлено повністю або частково також польські військові поховання 1918–1920 рр. у Києві, Львові, Стрию, Бережанах, Коломиї, Острозі та інших містах і селах західного регіону України.

З нагоди 100-річчя вказаних подій в Україні та Польщі організовано низку комемораційних заходів. Представники влади, української і польської громадськості поклали квіти й запалили лампадки на могилах вояків Армії УНР у Варшаві, Ланцуті, Пікуличах та інших містах, польських військових похованнях на Байковому цвинтарі у Києві. На жаль, українській громадськості й науковцям так і не вдалося переконати польську владу повноцінно відновити меморіали інтернованої Армії УНР у Ланцуті та Щипйорно. Символом тяглості польсько-української військової співпраці стала виставка «Братерство зброї: мілітарні аспекти українсько-польського військово-політичного союзу 1920 року», відкрита 2020 р. у будівлі «Арсеналу» Львівського історичного музею й підготовлена за участю науковців Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. На ній експонувалася зброя та елементи одягу польської, української та більшовицької армій, твори мистецтва, історичні праці та

¹⁷⁰ Прушинський М. Драма Пілсудського... С. 134, 309.

¹⁷¹ Potocki R. *Українське wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939)*. S. 196.

¹⁷² Баран С. Не туди дорога. *Український голос*. 1921. 16 жовтня; Кордуба М. Щоденники 1918–1925. С. 31.

археографічні видання. Такою ж ідеєю була проникнута історико-документальна виставка «Київ – Варшава: спільна справа» на київській станції метро «Золоті ворота», яку до 100-річчя укладення польсько-українського союзу підготували польські колеги – Польський інститут у Києві, Музей Ю. Пілсудського, Військово-історичне бюро ім. К. Сосновського. За участю Українського інституту національної пам'яті, Державної архівної служби України на Контрактовій площі столиці відкрито виставку «1920: на захисті Європи від більшовизму», у якій відображено участь п'яти дивізій Армії УНР у більшовицько-польсько-українській війні 1920 р., зокрема героїчну оборону міста-фортеці Замостя під командуванням генерала Марка Безручка. Аналогічну тематичну виставку «За нашу і вашу свободу» за участю віцепрем'єра України Ольги Стефанішиної і посла України в Республіці Польща Андрія Дешиці, голови Об'єднання українців у Польщі Петра Тими розгорнуто в Лазенківському парку Варшави. Вказана тема також відображена у колективній праці польських і українських істориків «1920 rok – wojna światów. Studia przypadku w stulecie bitwy warszawskiej», яку 2021 р. видав Інститут національної пам'яті Польщі.

Особливості українсько-польських відносин у новітню добу обговорено на черговій ІХ Українсько-польській зустрічі (Івано-Франківськ; Яремче; Варшава; Перемишль), яка відбулася 24 вересня 2020 р. в онлайн-режимі. Зокрема на секції «Союз Пілсудського – Петлюри як спроба створення нової системи безпеки в Центрально-Східній Європі» з доповідями і повідомленнями виступили Володимир Великочий, Микола Литвин, Олег Павлишин (Україна), Станіслав Стемпень, Ян Пісулінський (Польща) та ін. Значення та уроки українсько-польського союзу 1920 р. проаналізовано на онлайн-конференції «1920–2020. Centenary of the Polish-Bolshevik war», яка відбулася 21 вересня 2020 р. в межах відзначення тридцятиліття Східної літньої школи Варшавського університету на базі Львівського історичного музею. Аналогічні тематичні конференції проходили того ж року у Кошаліні, Холмі та Більську. На честь вказаного союзу та спільної антибільшовицької боротьби у Варшаві, Гданську та Кошаліні відкрито меморіальні сквери імені героя оборони Замостя полковника Армії УНР Марка Безручка¹⁷³.

СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ (1920–1939)

Унаслідок поразки в польсько-українській війні за Східну Галичину 1918–1919 рр. ця територія опинилася спочатку під контролем, а згодом (з 1923 р.) у складі відродженої Польської держави, яка зобов'язувалася перед країнами-переможцями надати їй територіальну автономію. Однак через велику кількість причин, передусім непримиренну позицію польських національних демократів (ендеків), які виступали за унітарну державу, Польща за весь міжвоєнний період не виконала своїх зобов'язань і не запровадила автономного самоврядування західноукраїнських земель. Це спричинило гострий спротив населення і провідних українських політичних партій становленню і зміцненню польської адміністрації в Східній Галичині

¹⁷³ Литвин М., Хахула Л. Союз Петлюри – Пілсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 234–235.